

Η Δολοφονία της Ιστορίας

Στον Hölderlin αποδίδεται γενικά ένα κείμενο το οποίο θα μπορούσε επίσης να ανήκει στους φίλους της νεότητας του Schelling και Hegel, και το οποίο έχει τον παράξενο τίτλο: Κομμουνισμός των Πνευμάτων. Και πράγματι, το κείμενο αφορά έναν κάποιο κομμουνισμό: κοινότητα φιλολογικής εργασίας, λαϊκή κουλτούρα μεσαιωνικού ή νεότερου τύπου και επίσης, παρούσα στα άλλα έργα του Hölderlin, ιδέα μιας κοινότητας αγαθών. Αυτή η εντελώς ειδική ιδεολογία συνδέεται με μια σπινοζική και πανθεϊστική έμπνευση, και συνοδεύεται από μια συναισθηματική διαμαρτυρία εναντίον κάθε προσβολής στην κλασική αναπαράσταση της ιστορικής συνέχειας.

Χαμένοι στις ομίχλες ενός αινιγματικού παρόντος θέλουμε κάποιες φορές να ανατρέξουμε στο παράδειγμα και στη διδασκαλία του παρελθόντος. Αλλά ακόμα και εκεί θα πρέπει να περιπλανηθούμε ψάχνοντας. Η αναζήτηση αυτή γίνεται συγκινητική όταν ανακαλύπτει τις προσπάθειες ενός παλιού στοχαστή ο οποίος υπακούοντας σε μια ίδια αξίωση, θα αναζητήσει σ' άλλες εποχές μια παρόμοια διέξοδο. Η συγκίνηση φτάνει στο απόγειο όταν βλέπουμε αυτή την ανησυχία να ενσαρκώνεται στον πιο θαυματοχάστο ποιητή τον Holderlin! Τα γοητευμένα μάτια μας δεν ξεκολλούν πια απ' αυτό το διαφορετικά παράξενο βλέμμα.

Αμφιβολίες

Στο έργο του Hölderlin "Oeuvres complètes" τυπωμένο με φροντίδα από τον Frederic Beissner, υπάρχουν κάποιες σελίδες ακόμα πιο εκπληκτικές από άλλες και των οποίων ο ανήσυχος τίτλος είναι: "Communisme des esprits" ("Communismus der Geister", Κομμουνισμός των Πνευμάτων)¹.

Αναρωτιόμαστε για τη γνησιότητά τους, για τη σημασία του περιεχομένου τους, για την ακρίβεια αυτού του τίτλου: Δισταγμοί τόσο μεγάλοι ώστε πολλοί ερμηνευτές θεώρησαν το έργο ανάλογα με τη διάθεσή τους και το αντιμετωπίζουν σαν να ήταν προφανώς του Hölderlin ή σαν να μην ήταν δικό του. Ο προσεκτικός Frédéric Beissner, το τοποθετεί κάτω από τον "τίτλο": Αμφίβολο (Zweifelhaftes)².

¹ O Jacques D'Hondt, είναι ομότιμος καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Poitiers. Υπήρξε για έτη πρόεδρος της Γαλλικής Φιλοσοφικής Εταιρείας. Σήμερα είναι πρόεδρος της Association des Sociétés de Philosophie de Langue Francaise.

² Το κείμενο πρωτοδημοσιεύθηκε στο παριανό περιοδικό *L'Herpe*, αρ. 57. Η συντακτική επιτροπή ευχαριστεί τον καθηγητή D' Hondt για την παραχώρηση του άρθρου του στην ΟΥΤΟΠΙΑ.

Πρώτος ο Franz Zinkernagel, εξέδωσε αυτό το κείμενο ταυτόχρονα με ανέκδοτα ακόμα ποιήματα στο περιοδικό "Neue Schweizer Rundschau" το 1926, με την επιγραφή "Nouveles trouvailles hölderliniennes"³.

1926! Αυτή η αργοπορημένη ημερομηνία μαρτυρεί αρκετά την αμέλεια, της οποίας τα χειρόγραφα του Hölderlin ήταν για πολύ καιρό θύματα. Είναι γνωστό ότι ο Hölderlin πέθανε το 1843. Η λογοτεχνική του κληρονομιά είχε την ίδια τύχη μ' αυτή του φίλου του Hegel. Τα θεολογικά κείμενα του νεαρού Hegel — τόσο άσχημα τιτλοφορημένα — δεν τυπώθηκαν παρά το 1907 από τον Nohl, 77 χρόνια μετά το θάνατο του φιλόσοφου και περισσότερα από 100 χρόνια μετά την συγγραφή τους.

Όμως τα κείμενα αυτά μπορούν να συνεισφέρουν, σε κάποιο βαθμό, συγκριτικά, στο να φωτίσουμε τη σημασία του "Communisme des esprits" του Hölderlin. Πολλά χειρόγραφα του Hegel και του Hölderlin, των οποίων η ύπαρξη αμφισβητήθηκε σε κάποιες εποχές είναι ανεπανόρθωτα χαμένα. Πρέπει να ξεκινήσουμε και να εξηγήσουμε ό,τι μένει χωρίς αυτά, πράγμα που κάνει την προσπάθεια πιο δύσκολη.

Ο Zinkernagel δεν έχει καμιά αμφιβολία για την εγκυρότητα της αργοπορημένης ανακάλυψής του και υπογραμμίζει τη σπουδαιότητά της. "Οι δοκιμές που ο ποιητής πραγματοποιεί όσον αφορά σε δύο θέματα της πνευματικής ιστορίας, είναι χωρίς αμφιβολία πιο σημαντικές". Θυμίζει με αυτή την ευκαιρία τα λαϊκά σχέδια για την παιδεία και την κουλτούρα που ήταν κοινά στον Hölderlin και στα "θεολογικά κείμενα του Hegel, όταν ήταν και οι δυο μαθητές στο προτεσταντικό Ίδρυμα του Tubingen, το περίφημο Stift, και διευκρινίζει: "Μέσα σ' αυτό το σκιτσάρισμα και την προσπάθεια συγγραφής ενός ποιητικού διαλόγου, κρατάμε ίσως την συμπύκνωση των προβλημάτων που απασχολούσαν τότε τη σκέψη του Hölderlin».

Η αφορμή αυτού του δοκιμίου του Hölderlin είναι ένας περίπατος που οι δυο συμμαθητές συνοδευόμενοι χωρίς αμφιβολία και από άλλους φίλους έκαναν μια μέρα του Νοέμβρη του 1790. Ο Hölderlin το είχε ανακοινώσει σ' ένα γράμμα στην αδελφή του: "Θα κάνω ένα περίπατο στο παρεκκλήσι του Wurmlingen μαζί με τον Hegel που μένει στο ίδιο δωμάτιο με μένα⁴.

Το παρεκκλήσι του Wurmlingen, φημισμένο μέρος εκδρομής και προσκυνήματος, "τραγουδήθηκε" από πολλούς Γερμανούς ποιητές, ιδιαίτερα από τον Uhland. Πώς μπόρεσε να υποβάλει ένα διαλογισμό πάνω στο "Communisme des esprits";

Στα μάτια του Zinkernagel, η κεντρική ιδέα του κειμένου, αφορά τα ακαδημαϊκά σχέδια, την πρόθεση για παιδεία που ενέπνεε εκείνη την εποχή τα καλύτερα πνεύματα στην Γερμανία. Θυμόμαστε την Gelehrtenrepublik που ονειρευόταν ο Klopstock, ο κύριος εμπνευστής του νεαρού Hölderlin.

Ο Lessing, ο Wieland μαγεύονταν και αυτοί από παρόμοιες ουτοπίες. Μία τέτοια πιστότητα στο πνεύμα της εποχής, θα προέτρεπε να πιστέψουμε στην αυθεντικότητά του "Communisme d' esprits".

Εντούτοις ο Beissner το θεωρεί "αμφίβολο". Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε: αμφίβολο με περισσότερες από μία σημασίες! Αμφίβολο γιατί ο Beissner πιστεύει ότι δεν είναι πραγματικά του Hölderlin. Επίσης αμφίβολο γιατί το δόγμα που προτείνει αφήνει τους αναγνώστες αμήχανους και ακόμα αμφίβολο γιατί και ο τρόπος που ο Beissner το θεωρεί αμφίβολο προκαλεί με την σειρά του αμφιβολίες.

Ο Beissner δικαιολογεί την δυσπιστία του σε μια σημείωση:

[“Περίλαβαμε στο φάκελλο Hölderlin του Gristrophe Schwab κάποιες σελίδες γραμμένες απ’ το χέρι του και που περιέχουν περισσότερο δικά του δοκίμια παρά αντίγραφα της ποίησης του Hölderlin. Στο ίδιο ντοσιέ υπάρχουν κάποια κομμάτια πρόζας για τα οποία αμφισβητούσαμε την πατρότητα του Hölderlin. Περίλαβαμε εδώ το κείμενο τριών απ’ αυτά!⁵]

Η δουλειά της έκδοσης και των σχολίων που έγινε από τον Beissner προκαλεί την αναγνώριση και τον θαυμασμό. Το έργο αυτό είχε αρκετές δυσκολίες, εντούτοις σ’ ό,τι αφορά αυτό το συγκεκριμένο κείμενο δεν μπορούμε ν’ αποφύγουμε κάποιες ερωτήσεις.

Πώς γίνεται ώστε ο Beissner, για να δικαιολογήσει το “αμφίβολο” να συγκεντρώνει τις σκέψεις που δείχνουν το κείμενο σαν μη γνήσιο αλλά δεν προβάλλει κανένα ιδιαίτερο επιχείρημα υπέρ της αυθεντικότητας;

Τα κίνητρα της απόρριψης είναι υλικά, φιλοσοφικά, στιλιστικά:

[Η εξωτερική εικόνα του χειρόγραφου και ήδη ο τρόπος με τον οποίο ο τίτλος είναι τοποθετημένος, αποκλείουν ότι ο Hölderlin είναι ο συγγραφέας του για να μη μιλήσουμε για το ότι είναι απίθανο να είναι ο συγγραφέας από την άποψη του στιλ. Η απλή ανακοίνωση σ’ ένα γράμμα της περιόδου του Tübingen ότι θα πάει έναν περίπατο με τον Hegel στο παρεκκλήσι του Wurmlingen, απ’ όπου έχουμε μία υπέροχη θέα” δεν μπορεί προφανώς να χρησιμοποιηθεί σαν αντεπιχείρημα, όπως η ένδειξη που δόθηκε από τον Goethe, περίπου μετά από 7 χρόνια σύμφωνα με την οποία θεωρούσε ότι διέκρινε στον Hölderlin “μια κάποια τάση υπέρ του Μεσαίωνα”. (Lettre a Schiller du 23 Août 1797)⁶.]

Ο Beissner χειρίζεται χωρίς αμφιβολία λίγο ελαφρά τα πιθανά αντεπιχειρήματα. Δικαιώματά του. Αλλά εφόσον καταλήγει τελικά στη μη γνησιότητα, γιατί τυπώνει το κείμενο στα "Oeuvres complètes de Hölderlin". Το ψεύτικο δεν συγχέεται με το αμφίβολο.

Αν πραγματικά αποκλείεται να είναι ο Hölderlin ο συγγραφέας του "Κομμουνισμού των πνευμάτων", αν δεν μπορούμε να φανταστούμε κανένα επιχείρημα υπέρ της αυθεντικότητας, γιατί ο εκδότης από πολλά κομμάτια πρόζας τυπωμένα στο "dossier Hölderlin" κράτησε αυτό, παραμερίζοντας τα άλλα; Γιατί το δέχεται, αν και το υποδαθμίζει, κάτω από τον τίτλο "douteux" (αμφίβολο); Ποιο κριτήριο στηρίζει αυτή την επιλογή; Με την κοινή λογική ο Beissner θα μπορούσε ν' αφήσει να "πέσουν" αυτές οι σελίδες στα πλήρη έργα του Christophe Schwab.

Όμως δεν το έκανε. Σε αντίθεση με όλα τα αντίθετα φιλολογικά επιχειρήματα, κατάλαβε — αλλά δεν το ομολογεί — ότι ο Hölderlin είχε κάποια σχέση σ' αυτήν την υπόθεση: το περιεχόμενο του κειμένου έχει μία απόχρωση του Hölderlin.

Θα αναγνωρίσουμε ηθελμένα στον Beissner ότι ούτε το γράψιμο ούτε η σελιδοποίηση (είναι καλός κριτής) κι ακόμα λιγότερο το στυλ δεν μοιάζουν να είναι του Hölderlin, αλλά ούτε και του Hegel. Αλλά ένας τρίτος σύντροφος μπόρεσε να πάρει το λόγο, στο όνομα όλων, για να κάνει τον απολογισμό μιας συζήτησης που πράγματι έγινε. Το σχέδιο του διαλόγου δάζει στη σκηνή τέσσερις συζητητές.

Ο Christophe Schwab ο οποίος έβαλε αυτά τα χαρτιά σ' ένα "ντοσιέ του Hölderlin" ήξερε ίσως τι έκανε. Πρώτος εκδότης των έργων του Hölderlin μετά το θάνατο του τελευταίου⁷ γνώριζε τις δυσκολίες και τις παγίδες της έκδοσης και δεν συγγέει συνήθως του συγγραφείς μεταξύ τους. Ο Hölderlin υπάρχει σ' αυτό το κείμενο ακόμα κι αν είναι ο Schwab που τον αντέγραψε ή τον αποκατέστησε.

Η αντίρρηση του Beissner θα κέρδιζε σε αποδεικτική δύναμη, αν μπορούσε να δώσει στο κείμενο άλλη πατρότητα από εκείνη του Hölderlin. Ο Beissner υποστηρίζει ότι ο συγγραφέας είναι ο Schwab, του οποίου αναγνωρίζουμε τουλάχιστον το γραφικό χαρακτήρα⁸.

Αυτή η υπόθεση εντούτοις θα μπορούσε δύσκολα να υποστηριχθεί. Ο Schwab έζησε από το 1821 ως το 1883. Δεν μπορούμε να τον φανταστούμε ικανό να γράψει κάτι τέτοιο πριν τα 20 του χρόνια, δηλαδή μέχρι το 1840. Από την άποψη της γραφής θα αναρωτηθούμε αν έγραφαν αυτή την εποχή το *seyn* με *y* και *Communismus* με *c* όπως υπάρχει στο χειρόγραφο. Όμως η χρησολόγος εμφάνιση αυτής της τελευταίας λέξης είναι αποφασιστική. Ο Beissner λέει ότι, κατά την γνώμη του ο τίτλος "Communismus der Geister" προστέθηκε αργότερα και γλίστησε σε μία μικρή πυκνή γραφή στην πάνω άκρη του φύλλου⁹.

Η χρήση της λέξης κομμουνισμός μπορεί εδώ να προκαλέσει τις πιο οσοδαρές παρεξηγήσεις. Ας αρκεστούμε να την πάρουμε με την πιο ακριδή και ιδιαίτερη σημασία που της αποδίδει το έργο του Marx κι ακόμα λιγότερο

με την πολεμική έννοια που της προσθέτει η πολιτική επικαιρότητα του τέλους του 20ού αιώνα.

Ας δεχτούμε ότι, όπως πιστεύουμε, το κείμενο αυτό χρονολογείται στα τέλη του 18ου αιώνα. Τότε η λέξη "κομμουνισμός" ηχεί πολύ παράξενα. Η ειδική χρήση της δεν είναι ακόμα σταθεροποιημένη. Μπορούμε να την χρησιμοποιήσουμε εκείνη την εποχή για διαφορετικά αντικείμενα σκέψης κι ακόμα για παράδειγμα, για μια κοινότητα πνευμάτων ή για μια πνευματική επικοινωνία. Συγχρόνως υπαγορεύει, όπως βλέπουμε, ένα είδος ισότητας, μια κοινοτική ουτοπία, παρόμοια μ' αυτές που άκμασαν με άλλα ονόματα στο τέλος του αιώνα.

Αν λοιπόν αποδώσουμε στον Hölderlin ή στον Hegel, ή σ' έναν από τους φίλους τους, αυτό τον τίτλο του κειμένου, πρέπει να παραδεχτούμε ότι παρεισχυρίσαστε σ' ένα είδος μεγάλης γερμανικής προεμέρας, κι ακόμα σε μια παγκόσμια προμέρα. Ποτέ πριν η λέξη κομμουνισμός δεν είχε χρησιμοποιηθεί μ' αυτή την έννοια! Δεν θα αναπτυχθεί παρά μόνο σε κάποια έργα του Restif de la Bretonne, γύρω στα 1795. Αφού αναφερθεί στο ρόλο του Restif σ' αυτή την χρήση ο Jacques Grandjón σ' ένα άρθρο πολύ καλογραμμένο και διδακτικό δίνει την ακόλουθη σημαντική διευκρίνιση!

[Πρέπει να σημειώσουμε εντούτοις, για να είναι πλήρης μια προγενέστερη αλλά όχι διαδεδομένη χρήση, εξαιτίας του μυστικού του κράτους του Kommunistismus σε έναν από τους πολυάριθμους τόμους όπου είναι κατεγραμμένα τα πρακτικά της ανάκρισης του Andreas Riede, Βιεννέζου ιακωδίνου, ο οποίος δηλώνει για τις θεωρίες του και τις θεωρίες του φίλου του Franz von Hebenstreit, ότι "αν ο όρος υπήρχε" θα τις χαρακτήριζε "Hebenstreitismus" oder Kommunismus.]

Ο Jacques Grandjón δεν δηλώνει την ημερομηνία αυτών των ανακρίσεων. Εντούτοις δεν μπορούν παρά να είναι νεότερα του 1790, μετά τον περίπατο στο παρεκκλήσι του Wurmlinger και στη δήλωση του Riedel βλέπουμε το K της λέξης Kommunistismus. Στη Γαλλία πρέπει να περιμένουμε το 1839 για να ξαναεμφανιστεί η λέξη κομμουνισμός μ' αυτή την έννοια, στα γραφτά του Lamennais.

Αυτές οι διαπιστώσεις και οι συνέπειες που προκύπτουν επιτρέπουν να διατυπωθεί η υπόθεση μιας μεγάλης γλωσσικής καινοτομίας οφειλόμενης στο ίδιο τον Hölderlin ή στο κύκλο των νέων πνευμάτων που συγκεντρώνονταν γύρω του. Τίποτε δεν απέκλειε λοιπόν να χρησιμοποιηθεί αυτός ο όρος στην εικόνα μιας πνευματικής κοινότητας που θα συμπληρωνόταν από την αόριστη και εφήμερη ουτοπία μιας κοινότητας αγαθών.

Αντίθετα, γύρω στο 1840 αφού ο Schwab μπαίνει στην ωριμότητα, μία τέτοια χρήση της λέξης είχε γίνει τελείως αδύνατη. Ποιος λοιπόν τότε

μπορούσε να σκεφτεί να χρησιμοποιήσει την λέξη κομμουνισμός στο διαλογισμό που προκάλεσε ο χώρος της Wurmlinger Kapelle? (Η λέξη πήρε έκτοτε ένα επαναστατικό πολιτικό χρώμα. Προσδιόριζε το "φάντασμα που πλανιέται στην Ευρώπη", γινόταν για ένα ευρύ κοινό η αναγγελία ενός επικίνδυνου μέλλοντος, δεν ταίριαζε πια στο περιεχόμενο του τυπωμένου κειμένου με το όνομα του Beissner.

Αυτό το αξιοσημείωτο περιεχόμενο τοποθετημένο στη πολιτισμική ατμόσφαιρα του τέλους του 18ου αιώνα ή και ακόμα στα πρώτα χρόνια του 19ου θα ήταν τελείως αναχρονιστικό από το 1840 ή το 1850. Δεν μπορεί διόλου να είναι αντικείμενο σκέψης, παρά μόνο για νέους στοχαστές όπως ο Hegel και ο Hölderlin, οι οποίοι στο καθυστερημένο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα της Γερμανίας και του Wurttemberg που ζουν θέτουν καινούργια προβλήματα με αρχαϊκούς όρους, ανακατεύουν τα εθνικά και πολιτικά θέματα με τα εκκλησιαστικά, επικαλούνται ιδέες ανήκουστες σ' ένα ξεπερασμένο ντεκόρ. Το 1840, δεν "χαϊδούμε" πια το όνειρο μιας "καινούργιας ακαδημίας" ή μιας "δημοκρατίας των γραμμάτων". Οι ιδέες, οι εικόνες και κάποιες λέξεις ενός κειμένου αρκούν για να το χρονολογήσουμε. Άλλες ενδείξεις επιτρέπουν να το επιβεβαιώσουμε.

Ο τίτλος του κειμένου που μας εκπλήσσει θα ταίριαζε το ίδιο καλά και σε αποσπάσματα του Hegel την περίοδο του Tübingen. Ο Hegel και ο Hölderlin αναζητούν λοιπόν μαζί έναν τρόπο σκέψης πολύ χαρακτηριστικό, του οποίου οι απόηχοι είναι αισθητοί στον "Κομμουνισμό των πνευμάτων". Η χρήση της λέξης "πνεύμα" μας προειδοποιεί αρκετά: Ποιος λοιπόν, αν δεν είναι ο Hegel, χειρίζεται με τρόπο προνομιστικό και σχεδόν ενοχλητικό τα "πνεύματα" των λαών, τα "πνεύματα" της θρησκείας, τα obsessionnelle "πνεύματα" ιστορικών εποχών;

Ο κομμουνισμός των γραφτών

Ο Beissner συγκέντρωσε όλη την προσοχή του, όπως και έπρεπε, αλλά μάλλον πολύ αποκλειστικά στην αντικειμενική εμφάνιση των κειμένων των οποίων έπρεπε να εκτιμήσει την αυθεντικότητα. Πολλοί αναγνώστες δεν αισθάνονται την ίδια "μέριμνα" και δεν αναλαμβάνουν το ίδιο καθήκον. Το ότι η ανάγνωσή τους προηγήθηκε από την έκδοση των "Εργων του Hölderlin" από τον Beissner, ή ότι επωφελείται αντίθετα αντλώντας μια εγγύηση που θεωρείται επαρκής, δεν θέτει ζήτημα για την αυθεντικότητά τους. Για παράδειγμα ο Rudplf Leonhard θεωρεί ότι το "Communismus der Geister" ανήκει ανεπιφύλακτα στο έργο του ποιητή.

Ο Théodore Haering εκδίδει το περίφημο βιβλίο του "Hegel sein Wollen und sein Werk" πρώτη έκδοση το 1929, τρία μόνο χρόνια μετά το "εύρημα του Zinkernagel", (1926). Δεν γνώρισε το κείμενο παρά μόνο σ' αυτήν την

μορφή. Χωρίς να ανησυχήσει για την αυθεντικότητά του δεβαιώνει ότι δύο από τα αναγγελλόμενα πρόσωπα στην αρχή του διαλόγου ο Eugène και ο Lothaire είναι χωρίς καμιά αμφιβολία ο Hegel και ο Hölderlin¹². Αυτό το zweifelhaft αντιφάσκει κωμικά στο zweifelhaft του Beissner.

Αυτό που εντυπωσιάζει τον Haering είναι προφανώς η κοινότητα της έμπνευσης του "Κομμουνισμού των πνευμάτων" και πολλών γραπτών του νεαρού Hegel τα οποία γνώριζε τέλεια. Είναι η έμπνευση αυτών των διαφόρων γραπτών που είναι αυθεντική, κοινή στους δύο Stiffler και σε ορισμένους συμμαθητές τους. Ο γραφικός χαρακτήρας δεν παίζει μεγάλο ρόλο στην υπόθεση. Ποιος αντέγραψε; Ποιος πήρε πρώτος την πένα για να δάλει στο χαρτί τις σκέψεις που προέκυψαν από μια σημαντική συζήτηση;

"Το πιο παλιό πρόγραμμα του γερμανικού ιδεαλισμού", που αποδίδεται συχνά στον Hölderlin, έφτασε σε μας μέσα από τη γραφή του Hegel¹³. Πολλὰ γράμματα του Hölderlin, για παράδειγμα το πρόχειρο αυτού που έστειλε στον Böhlendorff τον Νοέμβριο του 1803 δεν υπάρχουν παρά μόνο σε αντιγραφές και σ' αυτή την ιδιαίτερη περίπτωση η αντιγραφή οφείλεται σε δυο αντιγραφείς: στον Schlesier και τον Schwab¹⁴.

Ο Hegel, ο Hölderlin, ο Schelling και οι φίλοι τους ενδιαφέρονταν λίγο στα νιάτα τους να διευκρινίσουν τον ρόλο που έπεφτε στον καθένα τους στην επεξεργασία μιας καινούργιας σκέψης, η οποία ήθελαν να είναι παγκόσμια. Δούλευαν από κοινού, επεξεργάζονταν μαζί τα σχέδια, τα δοκίμιά τους, δεν ξεχώριζαν το "δικό μου" απ' το "δικό σου". Αυτή η αδιαφορία δεν θα διαρκέσει ούτε θα γίνει προσποίηση. Χαρακτηρίζει μία περίοδο διαμόρφωσης, όταν ο καθένας τους δεν έχει δρει ακόμα πραγματικά τον εαυτό του. Αφορά γραφτά που δεν τους λείπει παρά ταύτα το ενδιαφέρον. Σ' αυτή την περίοδο εκδηλώνεται διακριτικά μία από τις μορφές του "Κομμουνισμού των πνευμάτων", που θα φτάσει μέχρι την ανωνυμία των έργων.

Δεν υπάρχει εδώ απλή αμέλεια ή νεανική ελαφρότητα. Αυτή η διάθεση για αναζήτηση και δημιουργία από κοινού συνδέεται με βαθείς φιλοσοφικούς προσανατολισμούς χαρακτηριστικούς της εποχής. Το έργο δεν ανήκει ούτε στον έναν ούτε στον άλλο ούτε σε κανέναν. Απορρέει, σε τελευταία ανάλυση, από ένα ανώτερο, απρόσωπο πνεύμα, τον μόνο πραγματικό δημιουργό. Αυτή η θεώρηση της πνευματικής εργασίας σχετίζεται με έναν διάχυτο πανθεισμό, με έναν αναδυόμενο ρομαντισμό, με έναν ακράτητο ιδεαλισμό και δρσέκεται σε αντίθεση με τους ίδιους ανθρώπους, με τις ατομιστικές προοπτικές της άμιλλας, του ανταγωνισμού του συναγωνισμού. Αυτός ο "Κομμουνισμός των γραπτών", αν τολμήσουμε να του δώσουμε αυτό το όνομα, μαρτυρεί για το πνεύμα της εποχής.

Θα εκδηλωθεί επίσης στις τελευταίες γραμμές του "προλόγου της φαινομενολογίας" του Hegel:

Το μέρος από το ολοκληρωτικό έργο του πνεύματος, που αντιστοιχεί στη δραστηριότητα του ατόμου δεν μπορεί παρά να είναι ελάχιστο. Το άτομο πρέπει να είναι ελάχιστο. Το άτομο πρέπει λοιπόν όπως συνεπάγεται η φύση της επιστήμης να ξεχαστεί κατά μείζονα λόγο¹⁵.

Η εξάλειψη του ατομικού υποκειμένου θα ανακοινωθεί, ενίστε, αργότερα, σ' έναν τόνο προφητικό. Έτσι στο "Tableau littéraire de la France au XVIIIe siècle", που χρονολογείται από το 1908 και που μένει υποδειγματικά ανώνυμο, διαβάζουμε:

Ίσως έρθει μια εποχή που δεν θα υπάρχουν πια μεγάλοι άντρες, όπου η ατομική πρόοδος θα χάνεται μέσα στη συλλογική, που τίποτα δεν θα ξεχωρίζει μέσα στη φωτισμένη μάζα:

Και εντούτοις αυτή η εποχή, αν ποτέ έρθει, θα είναι σίγουρα η πιο αξιοσημείωνη για το ανθρώπινο είδος, γιατί θα είναι μέσα σ' αυτή που θα υπάρχει το περισσότερο μεγαλείο και πραγματική αξιοπρέπεια¹⁶.

Πολύ μακριά από μια τέτοια ακρότητα, ο Hölderlin δεν είχε παρ' όλ' αυτά ομολογήσει, κάποια μέρα ότι δεν ένιωθε πια συμπάθεια για τους μεγάλους άντρες;

Υιοθετώντας την πιο συνετή στάση χωρίς αμφιβολία πολύ φοβισμένη και τοποθετούμενοι ακόμα σ' ένα ψηλό βαθμό δυσπιστίας, σίγουρα υπερβολικό, πρέπει τουλάχιστον επ' ευκαιρία του "Communismus der Geister" να συγκεντρωθούμε στην ήδη ελάχιστη εκτίμηση, που προτείνεται από τον Υγνόν Gauthier: Αν και αυτό το απόσπασμα θεωρείται "αμφίβολο", μπορούμε να σκεφτούμε ότι εκφράζει πιστά τις ιδέες του Hölderlin¹⁷».

Η λαϊκή κουλτούρα

Ποιες είναι λοιπόν οι ιδέες που ανακοινώνονται στον "Κομμουνισμό των πνευμάτων" και που ανήκουν από κοινού στον Hölderlin και στον Hegel κατά τη διάρκεια της περιόδου του Tübingen;

Νιώθουν και οι δύο το ίδιο επώδυνο συναίσθημα ότι ο λαός τους κοιμάται και αποσυντίθεται τη στιγμή που ο γαλλικός λαός μέσα από τη λαμπρή επανάστασή του ξυπνάει και συνενώνεται ρωμαλέα. Ως ιδεαλιστές αναγνωρίζουν στο πνεύμα και μόνο την πηγή κάθε δραστηριότητας, κάθε αποτελεσματικότητας. Το πνεύμα ενός λαού και μιας εποχής, συγχρόνως του Volksgeist και του Zeitgeist, φυτοζωεί συχνά σ' ένα είδος ασυνειδησίας. Το πρόβλημα είναι λοιπόν να το ξυπνήσουμε, να το κάνουμε να συνειδητοποιήσει τον εαυτό του να το αποκαλύψουμε στο ίδιο, να το διαμορφώσουμε. Ο γαλλικός λαός κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, τίθεται σε εγρήγορση, ενθαρρύνεται από μεγάλα πνεύματα. Καθήκον των Γερμανών διανοούμενων είναι να εκπληρώσουν με την σειρά τους την ίδια λειτουργία για το λαό τους, και στην κατάλληλη στιγμή. Στον νεαρό Hölderlin και στον νεαρό Hegel,

αυτά τα σχέδια παίρνουν εξαιρετική διάσταση και γίνονται, για μια περίοδο, η κύρια πηγή της σκέψης και των έργων τους.

Αυτή η εμπνευση εντυπωσιάζει καταρχήν πρώτα τους αναγνώστες του "Κομμουνισμού των πνευμάτων". Τις ίδιες προθέσεις θα δρουν και στα *Θεολογικά Κείμενα του νεαρού Hegel*.

Τα δύο νεαρά πνεύματα ενώνουν σταθερά τα σχέδια διαμόρφωσης της λαϊκής συνείδησης που είχε πρόσφατα αφυπνισθεί, και τα σχέδια μιας λαϊκής θρησκείας, ικανής να εμπνεύσει στους Γερμανούς μια νοοτροπία προσπάθειας, ζωτικότητας, ενέργειας. Επειδή όλα αυτά δεν αναφέρονται παρά μόνο από την άποψη της δράσης. Αυτό που τους ενδιαφέρει στην καινούργια θρησκεία που ονειρεύονται, και στην καινούργια κουλτούρα που επεξεργάζονται, είναι η ικανότητα να προκαλέσουν τη δράση, σ' ένα λαό που τον θεωρούν "κωθρό" όταν τον συγκρίνουν με το γαλλικό λαό.

Όταν ο Ευγένιος, λοιπόν, στο κείμενό μας, φαντάζεται το "ισχυρό πνεύμα" που έπρεπε να εμπνεύσει τη θρησκεία του Μεσαίωνα, υποκειμενικά, για να δημιουργήσει όλα αυτά τα έργα του πνεύματος, αυτά τα ανθρώπινα έργα, αυτό το "αντικειμενικό πνεύμα", αυτά τα καλλιεργημένα χωράφια, αυτά τα μοναστήρια, αυτούς τους καθεδρικούς ναούς, αυτή την εμπιστοσύνη και την υπακοή των αγροτικών και των αστικών μαζών — είναι σαν να προτείνει το παράδειγμα, για μια φορά, διαφορετικό από την ελληνική θρησκεία του τι θα έπρεπε να είναι, με σύγχρονους όρους, η θρησκεία για την οποία νιώθει την ανάγκη. Αυτό είναι επίσης το συναίσθημα του Hegel. Όπως γράφει ο Jean Hyppolite: "Ο Hegel επιμένει στον χαρακτήρα αυτής της θρησκείας που πρέπει να εμπνέει τη δράση"¹⁸. Ταιριάζει να δώσουμε στους πολίτες, μέσω της θρησκείας, εσωτερικά κίνητρα δράσης, που να είναι σύμφωνα με τις πολιτικές και εξωτερικές νομικές υποχρεώσεις τους. Ο Hegel προτείνει καθαρά αυτήν την αντίληψη της θρησκείας.

Πρέπει οι θρησκευτικοί θεσμοί να δρουν άμεσα στα κίνητρα που καθορίζουν τη δούληση¹⁹.

Το κείμενό μας υπενθυμίζει ότι στο Μεσαίωνα υπήρχαν παρόμοιοι θεσμοί. Είναι περίπου το ίδιο λεξιλόγιο που εκφράζει την ίδια θεώρηση των βαθύτερων συνθηκών της ανθρώπινης δραστηριότητας. Αυτός ο τρόπος θεώρησης της θρησκείας, σε σχέση μόνο με τα αποτελέσματα που είναι ικανή να παραγάγει στην αντικειμενική πραγματικότητα (ενέργειες, έργα κτίρια!) και όχι μόνο στην καθαρή πνευματική εσωτερικότητα, χαρακτηρίζει την κοινή άποψη του Hölderlin και του Hegel, σε εκείνη την περίοδο της ζωής τους.

Τα παλαιά θρησκευτικά τάγματα που στον Μεσαίωνα ασκούσαν αυτή την λειτουργία και εκπλήρωναν αυτή την υπηρεσία δεν μπορούν πια να ξαναγεννηθούν. Εν πάσει περιπτώσει οι δύο Λουθηριανοί δεν εύχονται μία τέτοια νεκρανάσταση. Θα πρέπει λοιπόν να εφεύρουμε άλλους θεσμούς που μπορούν

να ασκήσουν αυτή τη λειτουργία. Σε μία εποχή που τα "φώτα" και οι "επιστήμες" φαίνονται να θριαμβεύουν, δεν πρόκειται παρά για επιστημονικά ιδρύματα, ακαδημίες, για μία "νέα ακαδημία". Η ψευδαίσθηση ότι ο ανθρωπίνος κόσμος θ' αλλάξει με την μόρφωση και την παιδεία γοητεύει τον 18ο αιώνα που τελειώνει. Ότι αυτή η παιδεία και η μόρφωση εμποτίζονται από τη θρησκεία, ούτε ο Hegel, ούτε ο Hölderlin δεν αμφέβαλλαν. Για αυτούς η εξελεγμένη λουθηρανή θρησκεία, όπου δεν ξεχωρίζουμε ιερείς και λαϊκούς, συγχέεται με την επιστήμη και κυρίως με τη φιλοσοφία. Το μυαλό μας πάει στις τελευταίες δεκαετίες του Hegel: "Τα πανεπιστήμιά μας είναι οι εκκλησίες μας" και στη θέση που συνεχώς υποστήριζε: "Όταν ο κόσμος της παράστασης θα επαναστατικοποιηθεί, τότε η πραγματικότητα δεν μπορεί να διατηρηθεί όπως είναι".

Η αναφορά και η ευλάβεια απέναντι στο χριστιανισμό του Μεσαίωνα σαν παράδειγμα ζωντανής, εμπνευστικής και ενωτικής θρησκείας, δεν πρέπει να μας ξαφνιάζουν στον Hölderlin και στον Hegel, περισσότερο απ' ό,τι αργότερα στον Auguste Comte.

Το μεσαιωνικό μοντέλο

Εντούτοις αυτή η προσφυγή στο Μεσαίωνα προκαλεί καταρχήν δυσφορία, επειδή είναι γνωστή η απέχθεια του Hegel γι' αυτή την περίοδο της ιστορίας. Στη "Φιλοσοφία της Ιστορίας" της φορτώνει όλα τα αμαρτήματα. Στη "Φαινομενολογία του Πνεύματος" την παραλείπει σχεδόν ολοκληρωτικά.

Πώς θα μπορούσε να επιδοθεί μαζί με τον Hölderlin σε μία απολογία του Μεσαίωνα; Δεν έχουν και οι δύο μία φανατική προτίμηση, για την Ελληνική Αρχαιότητα;

Στην πραγματικότητα η άποψη αυτή δε δημιουργεί δυσκολία. Πρέπει να λάβουμε υπόψη τη χρονολογία. Στο Tubingen, ούτε ο Hölderlin ούτε ο Hegel εκδηλώνουν την περιφρόνηση και την αποδοκιμασία για το Μεσαίωνα, που αργότερα θα καταθλίβει τον Hegel. Αυτό το γεγονός, εξάλλου δε λήφθηκε υπόψη και πρέπει να προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε κάποια μέρα την αλλαγή της αντίληψης του Hegel.

Ταιριάζει άλλωστε να μην παραλείψουμε, όσο κι αν το εύχεται ο Beissner, αυτή τη σημείωση του Goethe το 1797 σύμφωνα με την οποία παρατήρησε στον Hölderlin "μία κάποια κλίση για το Μεσαίωνα"²¹.

Ας θυμηθούμε, πράγματι, ότι η τριανδρία Hölderlin-Hegel-Schelling και κάποιοι απ' τους φίλους τους συγκεντρώνονταν στις μέρες που λέγονταν Aldermanstage. Το Aldermanstage και το Aldermansfreunde θυμίζουν το συντεχνιακό πνεύμα του Μεσαίωνα. Σ' αυτές τις συγκεντρώσεις, οι φίλοι αντάλλασσαν τις ιδέες τους για μια νέα κοινωνία που θεωρούσαν κοντινή, το Βασίλειο του Θεού²². Βέβαια, δεν είναι πάντα εύκολο να ξεδιαλύνουμε ανάμεσα

στο σοβαρό και το παιχνίδι, στη συμπεριφορά των νεαρών φοιτητών. Αυτοί εδώ εντούτοις, είχαν την τάση, πάρα πολύ ίσως, να παίρνει ο ένας τον άλλο στα σοβαρά. Όταν αργότερα σε κάποια γράμματά τους θα θυμηθούν αμοιβαία την στράτευσή τους για το Βασίλειο του Θεού, δε θα είναι για να γελάσουν.

Η ενδεχόμενη κλίση τους για το Μεσαίωνα δεν είχε τίποτα το εξαιρετικό για το Tübingen εκείνη την εποχή. Τα ταξίδια, η ανάγνωση, η ανακάλυψη δυσάρεστων πλευρών της μεσαιωνικής ζωής θα την εξασθενήσουν αργότερα. Αλλά στο γενέθλιο Württemberg, ριζώνει σε μια παράδοση και ενισχύεται σε μια ενοϊκή ατμόσφαιρα.

Εδώ πράγματι οι άνθρωποι αναφέρονται από κοινού στα δικαιώματα που είχαν οι πρόγονοί τους. Αυτή η νοσταλγία θα ξυπνήσει πάλι το 1817 κατά τη διάρκεια των Συνελεύσεων του Württemberg και ο Hegel θα την κριτικάρει με αυτήν την ευκαιρία στο όνομα ενός εκμοντερνισμένου τολμηρού ρεφορμισμού. Χωρίς να μπορούμε σε λεπτομέρειες της ιστορίας της Σουαβίας είναι χρήσιμο να θυμίσουμε ότι οι κυριότεροι Σουάβοι συγγραφείς είχαν εξωραΐσει την μεσαιωνική περίοδο της χώρας τους, ένα παρελθόν ελευθερίας και ανεξαρτησίας που τους έμεινε στη καρδιά σαν θλίψη. Ο Charles Philippe Conz, οδηγός και φίλος του Hölderlin και του Hegel στο Stift, είχε συνθέσει ένα δράμα "Conradin von Schwaben (1782) και μια πραγματεία. «Για το πνεύμα και την ιστορία της ιπποσύνης στα παλιά χρόνια» (1786). Ο ίδιος ο Hölderlin θα αφιερώσει ένα ποίημα στο Conradin και θα εξυμνήσει το Μεσαίωνα σε διάφορα έργα όπως για παράδειγμα στο "Die Dehmut" ή στο "Die Tek"²³. Επικαλούμενος τα μυθικά έθιμα, και τη συμβολική τους αξία, το λόγο του ιππότη, το χαιρετισμό του, τη γροθιά του, τεκμήριο ολοκληρωτικής εμπιστοσύνης στις ανθρώπινες σχέσεις, ο Hölderlin έβαζε σε επιφυλακή τους συμπατριώτες του.

Δυστυχία. Δυστυχία! μουρμουρίζουν μέσα στη θλίψη τα πνεύματα του παρελθόντος. Το τίμο και αγνό έθιμο της Σουαβίας είναι εξόριστο! Αλλά όχι. Δεν είναι τελείως καταργημένο, το πιστό έθιμο. Δεν είναι τελείως καταργημένο στην ήσυχη χώρα της Σουαβίας²⁴.

Είναι "δολοφόνοι" αυτοί που άφησαν πρακτικά να εξαλειφθούν να αμβλυνθούν τα παλιά ήθη και οι οποίοι παρουσιάζονται έτσι αποπλισμένοι μπροστά στα αρχαϊκά ερείπια;

Ο Hölderlin και ο Hegel μοιράστηκαν κατ' αρχήν την αναδρομική εκτίμηση που οι σύγχρονοί τους απέδιδαν στο Μεσαίωνα. Αυτή δεν αποκλείει το θαυμασμό για την ελληνική αρχαιότητα που εκδηλώνεται ήδη στον "Κομμουνισμό των πνευμάτων". "Όταν έπρεπε να εγκαταλείψω τον ελεύθερο αέρα της αρχαιότητας για να επιστρέψω στο σκοτάδι του παρόντος".

Αυτή η υπόμνηση δοθάει να καταλάβουμε καλύτερα τη σημασία αυτού του διαλόγου. Όπως σημειώσαμε, δεν πρόκειται εδώ για σεβασμό, για

θαυμασμό για το περιεχόμενο, την ύλη του Μεσαίωνα. Οι ρομαντικοί θα δείξουν αυτή τη νοσταλγία και θα θελήσουν να αποκαταστήσουν αυτό το περιεχόμενο όσο πιο ολοκληρωτικά γίνεται. Αυτή την "ύλη", αυτούς τους καθεδρικούς ναούς, αυτά τα ήθη, αυτή την υποτέλεια, αυτή την αμφίεση. Οι Burschenschaftler²⁵ θα τους μμηθούν σ' αυτό το σημείο, φορώντας απαρχαιωμένα, γελοία στολίδια.

Το ενδιαφέρον που έδειξαν ο Hölderlin και ο Hegel για το Μεσαίωνα, στα νιάτα τους. Κάτι τέτοιο έχει μία τελείως διαφορετική σημασία. Η νοσταλγία τους δεν είναι πια η ίδια με των άλλων. Δε σκέφτονται τίποτε λιγότερο από το να αποκαταστήσουν το Μεσαίωνα. Στον "Κομμουνισμό των πνευμάτων" ο Hölderlin επαινεί μόνο τη φόρμα με την οποία και χάρη στην οποία υπήρξε το περιεχόμενο σε μια κάποια εποχή. Είναι ο τρόπος για να το επιτύχει, που τον ενδιαφέρει: "Αυτό το Werden im Vergehen" αυτό το "γίγνεσθαι μέσα στην εξαφάνιση" που θα προσπαθήσει να δια φωτίσει σε ένα άλλο δοκίμιο²⁶.

Πώς να χρησιμοποιήσουμε τη φόρμα ενός δυναμισμού αποτελεσματικού στο παρελθόν για να προκαλέσουμε την εμφάνιση ενός νέου περιεχομένου; Για τον Hölderlin η μορφή μπορεί να παραμείνει ή να ξαναδημιουργηθεί διαφορετικά, ενώ η ύλη πάντοτε χάνεται. Ύλη ή περιεχόμενο νοούνται εδώ ως το σύνολο των συγκεκριμένων δεδομένων που χαρακτηρίζουν πρωτότυπα και μη αναγώγισμα μία ιστορική περίοδο. Τα θρησκευτικά τάγματα του Μεσαίωνα, δε θα ξαναγυρίσουν, αλλά η δύναμη που τους εμψύχωνε μπορεί να συνεχιστεί ή να ενεργοποιηθεί σε διαφορετικούς θεσμούς σε μια "νέα ακαδημία". Οι άνθρωποι και οι θεομοί πέφτουν, η μάχη του πνεύματος συνεχίζεται²⁷.

Πρόκειται για το να ενισχύσουμε μέσα σε ανέκδοτες συνθήκες την πνευματική δημιουργικότητα, να αναγεννήσουμε ένα νέο πνεύμα, σίγουρα διαφορετικό απ' το παλιό, αλλά και ανάλογο μ' αυτό, στη ζωτικότητα, στην ενέργεια, και στην ενότητά του.

Γιατί θα υποπτευόμασταν την ειλικρίνεια μιας προσφυγής στο Μεσαίωνα σ' ένα έργο του Hölderlin το 1790; Εξάλλου οι περιστάσεις το δικαιολογούν και το προκαλούν: από το ύψωμα του παρεκκλησιού του Wurmlingen δε βλέπουμε τα ερείπια της Ακρόπολης αλλά τα λείψανα ενός χριστιανικού Μεσαίωνα "χαμένου παντοτινά" και ο οποίος στον καιρό του ήταν απόδειξη μιας τόλμης που ο Hölderlin ήθελε να διδάξει στη μοντέρνα Σουαβία.

Η ενότητα του αντικειμενικού πνεύματος

Αντές οι σκέψεις θα αρκούσαν αναμφίβολα για να πιστοποιήσουμε την εγγελιανή-χαιντελνιανή έμπνευση αυτού του κειμένου. Παρ' όλα αυτά θα διακινδυνεύσουν να κρύψουν τη βαθιά σημασία που ενδιαφέρει πάνω απ' όλα. Θα χάναμε αυτή τη σημασία αν ικανοποιούμασταν να ανακαλύψουμε στον

"Κομμουνισμό των πνευμάτων" το θέμα της λαϊκής παιδείας και θρησκείας που είναι απαραίτητες για να καλωπίσουν το πνεύμα και τη δραστηριότητα του λαού της Σουαβίας.

Όταν συγκρίνουμε αυτό το κείμενο τις θεωρητικές αναπτύξεις καταλαβαίνουμε τον προφητικό του χαρακτήρα αν γράφτηκε όπως πιστεύουμε γύρω στα 1790 ή αντίθετα τον αναδρομικό πλούτο του αν γράφτηκε αργότερα, όπως είναι λιγότερο πιθανό.

Στην πραγματικότητα, οι προηγούμενες σκέψεις δε θα δικαιολογούσαν παρά μόνο πρόσκαιρα την επιλογή του τίτλου που δόθηκε σ' αυτό το κείμενο με τον έναν ή τον άλλο τρόπο και από οποιονδήποτε. Πραγματικά το κείμενο φέρνει ιδέες αλλοιώτικα σημαντικές και επιβάλλει άλλες διαφορετικές συνέπειες.

Η μία από τις κύριες ιδέες του είναι αυτή της πνευματικής κοινότητας. Κοινότητας όλων των πνευμάτων που ζουν με την ίδια πίστη στον ίδιο κόσμο επειδή αυτή η πίστη και αυτός ο κόσμος εκφράζουν ένα ίδιο "πνεύμα". Μία κοινότητα του διαφορετικού περιλαμβανόμενη στην ταυτότητα του όλου.

Αυτή η ιδέα θα προχωρήσει. Ο Ευγένιος μοιάζει να κατέχεται απ' αυτήν και κατορθώνει να την προτείνει με λίγες λέξεις και με λίγες εικόνες. Προϋποθέτει την εσωτερική αρμονία ενός ανθρώπινου κόσμου και κατά συνέπεια την υπόθεση ότι υπάρχουν διαφορετικοί ανθρώπινοι κόσμοι στην σειρά των ταυτόχρονων όπως και στην σειρά των διαδοχικών. Κάθε κόσμος διατηρεί την ταυτότητά του και προκαλεί την επικοινωνία αυτών που συμμετέχουν. Όλη η ενέργεια αυτού του κόσμου προέρχεται από ένα κέντρο και διαδίδεται στο άπειρο με τη μεγαλύτερη ποικιλία συγκεκριμένων καθορισμών.

Αλλά η κεντρική ενέργεια "διατηρεί τον τόνο της πρωτότυπης μελωδίας σ' όλες τις ποικιλίες". Αυτό που ενδιαφέρει στον Ευγένιο δεν είναι οι ιδιαιτερότητες αυτών των ποικιλιών ούτε ακόμα η συγκεκριμένη φύση του πνεύματος, που τις εξουσιάζει και τις ελέγχει, αλλά αυτή η εξουσία και ο έλεγχος στους ίδιους αυτή η διαλεκτική ενότητα της ενότητας και της διαφορετικότητας, αυτή η ικανότητα που έχει το πνεύμα μιας εποχής να σφραγίζει όλες τις δραστηριότητες και όλα τα έργα αυτής της εποχής.

Στα μεταγενέστερα έργα του ο Hegel θα μείνει πιστός σ' αυτή την κοινή πρώτη προαίσθηση και θα συναγάγει ακούραστα όλες τις συνέπειες:

Πρέπει να κρατήσουμε σταθερά αυτή την ιδέα ότι δεν υπάρχει παρά μόνο ένα πνεύμα, μία μόνη αρχή, η οποία εκφράζεται στο πολιτικό κράτος όπως εκδηλώνεται στη θρησκεία, την τέχνη, την ηθική, τα κοινωνικά ήθη, το εμπόριο και τη διοικητική με τρόπο ώστε αυτές οι διάφορες μορφές να μην είναι παρά κλαδιά ενός μόνο κορμού. Εκεί βρίσκεται η κύρια ιδέα το Πνεύμα είναι ένα, είναι το ουσιαστικό πνεύμα μιας περιόδου, ενός λαού, μιας εποχής αλλά που διαμορφώνεται με διαφορετικούς τρόπους²⁸.

Αυτή η ιδέα απεικονίζεται θαυμάσια στον "Κομμουνισμό των πνευμάτων". Ένας μοναδικός πολιτισμικός κόσμος, ο καθολικός Μεσαίωνας, σχηματίστηκε μονομιάς από ένα νέο πνεύμα. "Alles, wie aus Einem Gusse": ενότητα, ομογένεια, ξαφνικό σε μια ενότητα τόνου.

Ο Hegel θα προτιμήσει την ενότητα του χρώματος: στην απόλυτη ολότητα, μία από τις εξουσίες είναι η πιο μεγάλη δύναμη, μέσα στο χρώμα και στην αποφασιστικότητα με την οποία η ολότητα εμφανίζεται²⁹.

Με την ενότητα του χρωματισμού θα θελήσει και ο Marx να εικονογραφήσει την ιδέα ότι μία μόνο ιστορική συνθήκη αγκαλιάζει ολόκληρη την ιστορία του κόσμου (eine Weltgeschichte)³⁰. "Είναι σαν ένας γενικός φωτισμός όπου βυθίζονται όλα τα χρώματα και που τροποποιεί τις ιδιαίτερες αποχρώσεις"³¹. Αλλά σημασία έχει η εκλογή του αισθητού για την εικονογράφηση μιας ιδέας, αν οι διάφορες αισθήσεις συμβολίζουν μεταξύ τους:

Τα αρώματα, τα χρώματα και οι ήχοι ανταποκρίνονται!

Υπάρχει ένα είδος νόμου συσχετισμού των ιστορικών μορφών, παρόμοιος μ' αυτόν που ο Cuvier - άλλος σπουδαστής του Wurtemberg εισήγαγε, την ίδια εποχή, ανάμεσα στις οργανικές μορφές.

Αυτή η θέση, σύμφωνα με την οποία κάθε ανθρώπινος κόσμος, "κάθε χαρακτηριστική εποχή", κάθε θρησκευτική ή εθνική κουλτούρα συνιστά μια ενότητα μέσα στην οποία όλα τα στοιχεία υποτάσσονται στην αυστηρή κυριαρχία του όλου, γίνεται το αντικείμενο, στον καιρό μας, φλογερών αντιπαράθεσεων³².

Οι συνέπειές της ξεσηκώνουν τα πάθη. Ένα απ' αυτά αποκαλύπτεται πιο αποφασιστικά δολοφονικό: αν κάθε κουλτούρα έχει μία ταυτότητα ριζικά διαφορετική απ' αυτή των άλλων τότε δεν μπορεί να εμφανισθεί ή να εξαφανισθεί, ως προς την ουσία της, παρά μόνο συνολικά (wie aus einem Gusse!), δεν μπορεί ενδεχομένως να υποκαταστήσει μία άλλη παρά μόνο ολοκληρωτικά, χωρίς κατάλοιπο. Δεν υπάρχει λοιπόν πια ούτε μετάβαση, ούτε κληρονομιά ούτε συνέχεια ανάπτυξης από τη μία στην άλλη, αλλά αντίθετα "ριζική ρήξη".

Αν υιοθετήσουμε αυτήν την άποψη και αν ξαναθυμηθούμε μια περασμένη όμορφη κουλτούρα, τότε δεν μπορούμε παρά να αισθανθούμε "όπως ένας εγκληματίας μπροστά στην ιστορία". Ανάμεσα στους διάφορους πολιτισμούς δημιουργείται μια άδυσος: eine Kluft όπως την λέει ο Hölderlin. Τίποτα πια δε συνδέει τη μία με την άλλη, την ελληνική κουλτούρα που ο Hölderlin λατρεύει, τη φοινικική κουλτούρα για την οποία ο Hegel με τον Volney θα δείξουν μία προτίμηση, τη μεσαιωνική χριστιανική κουλτούρα που θυμίζει το παρεκκλήσι του Wurmlingen: Το παρόν έκοψε τις ρίζες του.

Σ' αυτή την υπόθεση δεν πρόκειται για την καταστροφή των έργων. Το

πραγματικό έγκλημα είναι πολύ πιο σοβαρό. Αν τα θεωρούμενα γεγονότα εξαρτώνται βασικά από το πνεύμα, όπως το πιστεύουν ο Hölderlin και ο Hegel, και συνεπώς κατά κάποιον τρόπο από τη γνώση αν ένα είδος ψυχής εμψυχώνει την ολότητα, ένα σύστημα ιδιαίτερης κατανοησιμότητας, μια ειδική ορθολογικότητα, τότε σ' αυτήν την προοπτική — θεμελειακά ιδεαλιστική — δε βλέπουμε πώς το πνεύμα μας νέας πολιτιστικής ολότητας θα μπορούσε να συλλάβει πιστά το πνεύμα μιας ξεπερασμένης πνευματικής ολότητας. Η ίδια η έννοια της παραγραφής θα έχανε το νόημά της. Δε θα μπορούσαμε ούτε να σκεφτούμε ούτε να πούμε το πεπρωμένο των ξεπερασμένων πραγμάτων. Και μάταια θα αναρωτιόμασταν μαζί με τον Hölderlin: "Πού είναι λοιπόν όλα αυτά; Σύγκρινε εκείνη την εποχή με τη δικιά μας. Πού θέλεις λοιπόν να δρεις μία κοινότητα;"

Τι λοιπόν συνέβη με το χριστιανισμό; Ποιο ήταν το πεπρωμένο του; Ιδού οι ερωτήσεις στις οποίες ο Hegel θα προσπαθήσει ν' απαντήσει σύντομα, ιδιαίτερα στο "Θετικότητα της χριστιανικής θρησκείας"³³ και στο "Το πνεύμα του χριστιανισμού και το μέλλον του"³⁴. Αλλά η απάντηση σε τέτοια ερωτήματα και ακόμα η διατύπωσή τους, προϋποθέτουν ότι ανάμεσα στις διαδοχικές κουλτούρες υπάρχει ένα είδος κοινότητας της οποίας ο ερευνητής θα προσδιορίσει τη φύση και τους τρόπους. Ένα είδος "κομμουνισμού των πνευμάτων" που προκαλούν τους διάφορους πολιτισμούς και προσδιορίζουν τις διάφορες περιόδους της ιστορίας.

Μπροστά στην κοιλάδα του Νεκάρ λίγο λίγο στη νύχτα του γερμανικού παρόντος, ο Ευγένιος έχει καταρχήν το συναίσθημα μιας πνευματικής απόλυτης συσκότισης. Προκαλώντας το, δε συμπεριφερόμαστε μόνο σαν ένας εγκληματίας μπροστά στην ιστορία, ο οποίος θα απάλειφε κάποιες αρμονίες ή που θα κομματιάσει τους συνδέσμους μεταξύ των σημαινουσών εποχών, αλλά θα δολοφονούσε την ίδια την ιστορία γιατί θα στερούσε από κάθε λογικότητα, την εμφάνιση των πράξεων και των γεγονότων μέσα στο χρόνο (Res gestae- Geschichte) όπως θα στερούσε επίσης την αφήγησή τους (Historia-Histoire).

Για να διαφυλάξουμε τον άνθρωπο, το ανθρώπινο γένος, την ιστορία, ο Ευγένιος έρχεται τότε να προτείνει ένα είδος συμβιβασμού. Ας αφήσουμε τα νεκρά υλικά να σβήνουν μέσα στις αβύσσους (ό,τι αυτή η εποχή μας μεταδίδει", "το νεκρό υλικό") και ας διαφυλάξουμε τη ζωντανή φόρμα, την παγκόσμια φόρμα της ανθρώπινης δραστηριότητας: τη μεταμορφώνουσα και δημιουργική ενέργεια, τη ριζική δραστηριότητα του πνεύματος, εγγύηση συνέχειας, μέσα στην ανανέωση της ταυτότητας και συνοχής μέσα στην διαφορετικότητα. Αυτό συνεπάγεται ότι το "νεκρό υλικό" μπορεί να κατανοηθεί, να χρησιμοποιηθεί θεωρητικά, να είναι σεβαστό εν τινι μέτρο.

*Κοίτα να γονατίζουν τα πεθαμένα χρόνια
Στα μπαλκόνια του ουρανού
με πανάρχαια φορέματα...*

Αλλά αυτό επιτρέπει κυρίως να συλλάβουμε τη χειρονομία που κινεί αυτές τις εφήμερες μορφές, την πηγή των ιστορικών φαινομένων.

Σ' αυτή την απλή αρχή ενός διαλογικού δοκιμίου, ο Ευγένιος θέτει αρκετά καθαρά το πρόβλημα. Ο λόγος του σταματάει πολύ νωρίς για να μπορέσει να προτείνει μία ρητή λύση. Υποβάλλει μόνο μια διέξοδο. Αναρωτιόμαστε γενικά, πάνω στον τρόπο με τον οποίο περνάμε ή δεν περνάμε από μια αρχαία κατεστραμένη κουλτούρα, και της οποίας δυσκολευόμαστε να αποκαταστήσουμε τη σημασία, σε μια καινούργια. Ο ίδιος ο Ευγένιος δεν περιορίστηκε σε μια στάση καθαρά θεωρητική. Υιοθετεί μία πρακτική άποψη: μπροστά στα ερείπια μιας χαμένης μεγάλης θρησκευτικής και εθνικής κουλτούρας, αναρωτιέται τι θα έπρεπε να γίνει ώστε να υπάρξει μια νέα θρησκευτική και εθνική κουλτούρα, το ίδιο επαρκής, και μεγάλη αλλά διαφορετική. Πώς θα έπρεπε να δράσουμε για να δημιουργήσουμε μία μοντέρνα Γερμανία με την ίδια ενέργεια που εκδηλώθηκε στην Αθηναϊκή πολιτεία ή στο χριστιανισμό του ύστερου Μεσαίωνα ή στη σύγχρονη Γαλλική επανάσταση. Από πού να αντλήσουμε αυτή την ενέργεια;

Παραδέχεται λοιπόν την πραγματικότητα μιας ανθρώπινης κοινότητας ενός "κομμουνισμού των ατομικών πνευμάτων" μιας αρμονίας των υπάρξεων στην όμορφη χριστιανική περίοδο: Ένα και το αυτό θρησκευτικό και εθνικό πνεύμα ένωνε τους Σουάβους. Και αυτή η διαπίστωση είναι σημαντική.

Αλλά εδώ προσθέτει κάτι εντελώς διαφορετικό, όταν διερωτάται: "Σύγκρινε τώρα αυτήν την εποχή με τη δικιά μας. Πού θα δρεις μια κοινότητα;" Επειδή η ερώτησή του διπλασιάζεται: "Πού θα δρεις σήμερα στη Σουαβία μία κοινότητα ίδιας ποιότητας;" Και: "Ποια κοινότητα υπάρχει ανάμεσα στο πνεύμα αυτής της περασμένης εποχής και σ' αυτό του καιρού μας;"

"Ποιο σύνδεσμο θα μπορέσουμε να δάσουμε ανάμεσα σ' αυτό το φως του παρελθόντος και στη νύχτα ενός παρόντος που πρόκειται να φωτίσουμε;"

Το πρόβλημα είναι αυτό του *Vergleichungspunkt*: το σημείο της σύγκρισης "το συγκριτικό γεγονός". Ποιες είναι οι ομοιότητες και οι διαφορές, ποια γέφυρα μπορούμε να ρίξουμε πάνω στην άβυσσο που χωρίζει από πρώτη άποψη δύο κουλτούρες και δύο εποχές. Η προτεινόμενη κοινότητα είναι αυτό που κυριαρχεί συγχρονικά στην τάξη των συγχρονων. Και επίσης αυτή που κυριαρχεί διαχρονικά στην τάξη των διαδοχικών. Η ιστορία για να υπάρχει απαιτεί συγχρόνως έναν "κομμουνισμό" των συγχρόνων και ένα "κομμουνισμό" των διαδοχικών.

Το πνεύμα της κοινότητας

Ο Hegel και ο Hölderlin ζουν στο κατασπάραγμα και στη σύγκρουση, στο θρυμμάτισμα και στην αδράνεια της Γερμανίας. Η ελπίδα μιας συμφιλίωσης, μιας ένωσης, μιας αρμονίας τους στηρίζει. Ονειρεύονται να συνεισφέρουν ενεργά με την ανάπτυξη της πολιτικής και της φιλοσοφίας και ο Hölderlin, περισσότερο με την ανάπτυξη της ποίησης για να εγκαθιδρύσουν στη χώρα τους έναν "Κομμουνισμό των πνευμάτων".

Ο Hölderlin ήθελε να δράσει, να στοχαστεί, να τραγουδήσει,

*έτσι ώστε ένας λαός αγαπημένος των θεών
στα μπράτσα του Προγόνου,
Ανθρώπινα χαρούμενος, όπως σ' άλλους καιρούς συγκεντρώνεται,
και δεν είναι πάλι παρά ένα μόνο πνεύμα κοινό για όλους.*

Ο Hölderlin υπογραμμίζει: Ένα μόνο πνεύμα κοινό για όλους³⁵.

Το 1799 σ' ένα γράμμα στον αδελφό του, θα οικτρίζει "αυτήν την αναισθησία για την κοινή τιμή και την κοινή ιδιοκτησία, χωρίς αμφιβολία πολύ γενική στους σύγχρονους λαούς, αλλά η οποία στους Γερμανούς έφτασε κατά τη γνώμη μου, στον υπέρτατο βαθμό³⁶. Στο ίδιο γράμμα — ένα είδος ομολογίας πίστης — αναθέτει στην ποίηση, συνεργό ως προς αυτό της φιλοσοφίας και της πολιτικής το καθήκον να πλησιάσουμε και να ξαναενώσουμε τους ανθρώπους", οφείλει να εγκαθιδρύσει ανάμεσά τους "ένα δεσμό που σφίγγεται μέχρι να γίνει ένα σύνολο ζωντανό και βαθύ με χίλιες αρθρώσεις. Πρέπει να εξασφαλίσουμε την ανθρώπινη αρμονία ή περισσότερο να την αποκαταστήσουμε, αφού, όπως το λέει αλλού, "οι λαοί ξεκίνησαν μια μέρα από την παιδική αρμονία και η αρμονία των πνευμάτων θα είναι η αρχή μιας νέας ιστορίας του κόσμου"³⁸.

Θα μπορούσαμε να πολλαπλασιάσουμε τις παραπομπές αυτού του είδους. Πιστοποιούν την πατρότητα στο πνεύμα του Hölderlin ανάμεσα στην "Αρμονία των Πνευμάτων" και τον "Κομμουνισμό των πνευμάτων". Η αρχαία Ελλάδα εξιδανικευμένη, του δίνει το καλύτερο μοντέλο αυτής της αρμονίας. Όταν επιχειρεί να προσδιορίσει "την οπτική γωνία από την οποία πρέπει να τοποθετηθούμε για να παρατηρήσουμε την αρχαιότητα, εύχεται να αισθανόμαστε ίσοι και ενωμένοι σε όλα, όσο μεγάλα ή μικρά κι αν είναι, σε ότι αποτελεί το πρωταρχικό θεμέλιο όλων των έργων"³⁹.

Με μία ανυποψίαστη εγρήγορση παραδέχεται ότι στο "θείο κόσμο" όλα είναι κοινά "το πνεύμα, οι χαρές και η αιώνια νεότητα"⁴⁰ και εύχεται "ο καθένας να είναι όπως όλοι"⁴¹. Συμφιλίωση, ομόνοια, αρμονία. Όλοι οι φιλόσοφοι ή σχεδόν όλοι δεν απέδωσαν αυτό τον σκοπό στο ανθρώπινο είδος; Ο Hölderlin του δίδει ένα περίγραμμα πιο συγκεκριμένο επιμένει περισσότερο,

τον κάνει να αποκτά από μία σφοδρή επικαιρότητα στο τέλος του 18ου αιώνα.

Ο σπινοζικός φωτισμός

Η λέξη κομμουνισμός έστω και ασαφώς νοούμενη, είναι σωστά διαλεγμένη για να προσδιορίσει αυτό το ιδανικό του Hölderlin; Μπορούμε νόμιμα να το αμφισβητήσουμε. Εν πάσει περιπτώσει, για χάρη του και για να ξεκαθαρίσουμε τη μία από τις σημασίες του, ένα εξαιρετικό κομμάτι αξίζει να περιληφθεί στο φάκελο. Αφορά την κοινωνική στάση του Σπινόζα και το όνομα που δίνουμε σ' αυτήν τη στάση.

Η επέμβαση του Σπινόζα σ' αυτή την συζήτηση δεν είναι άκαιρη. Ο Hölderlin και ο Hegel τον εκτιμούσαν πολύ. Ο Hegel θα συμμετάσχει λίγο αργότερα από την εκδρομή στο Wümlingen στη γερμανική έκδοση των έργων του Σπινόζα κάτω από την διεύθυνση του Paulus, που ήταν επίσης φίλος του Hölderlin. Ο Hegel δεν θα σταματήσει να διακηρύσσει. "Χωρίς το σπινοζισμό δεν υπάρχει φιλοσοφία!". Ο Hölderlin είχε διαβάσει τα περίφημα "Γράμματα του Jacobi πάνω στο δόγμα του Σπινόζα" για τα οποία θα γράψει ένα σχόλιο ακριδώς στο εξάμηνο του χειμώνα του 1790-1791. Ο Hölderlin και ο Hegel αξίωναν από κοινού *Hen* και *pan* που εθεωρείτο ότι εκφράζει πλήρως την αρχή της μεταφυσικής του Σπινόζα ένα είδος πανθεισμού.

Ο Hegel και ο Hölderlin δρῆκαν στο έργο του Σπινόζα τη μία από τις εμπνεύσεις του δόγματος της ανθρώπινης κοινότητας; Ποια είναι πάνω σ' αυτό το θέμα η σκέψη του Σπινόζα; Ο Alexandre Matheron του αφιέρωσε ένα μεγάλο και όμορφο διδλίο: *Individuῑté Communatῑches Spinoza*⁴². Είναι σημαντικό ότι χωρίς να αναφέρεται καθόλου στο δοκίμιο του Hölderlin, δε βρίσκει καλύτερη έκφραση για να ορίσει το ιδανικό του Σπινόζα απ' αυτήν του "κομμουνισμού των πνευμάτων". Χαρακτηριστική συνάντηση. Ο Matheron παρουσιάζει ως εξῆς το σχέδιο του Σπινόζα.

Το ιδανικό μοντέλο της κοινωνικής ζωῆς είναι λοιπόν η ἔνωση όλων των ανθρώπων σε μία κοινότητα σοφών-φιλοσόφων που θα ὀρίζαν την ἔρευνα του αληθινοῦ ως υπέρτατο σκοπό. Θα μετέδιδαν χωρίς περιορισμό, τις ανακαλύψεις τους, και θα υπέτασσαν ὅλη τους τη ζωή στη συλλογική τελειοποίηση της ανθρώπινης διάνοιας. Τότε πραγματικά η Ανθρωπότητα θα υπῆρχε σαν ἓνα μοναδικό Ἄτομο, της οποίας το σφαιρικό *conatus* θα γινόταν χωρίς ἐμπόδιο και παραμόρφωση⁴³.

Αυτή η ανθρώπινη κοινότητα δε συνεπάγεται καμία αποκλειστικότητα.

Δεν είναι μόνο μ' ἓνα μικρό αριθμό προνομιούχων ατόμων που ο σοφός μπορεί να σχηματίζει μία τέλεια κοινωνία: Είναι τουλάχιστον δυνάμει με την Ανθρωπότητα στο σύνολό της. Εν εαυτή η κοινότητα όλων των πνευμάτων πραγματοποιείται ἀνέκαθεν. Αρκεί να την αποκαλύψουμε σε καθῆνα ἀπὸ τα μέλη της⁴⁴.

Ο τελικός σκοπός καθορίζει τις ατομικές συμπεριφορές. Ο "γενναιόδωρος" άνθρωπος εργάζεται για τη μεταρρύθμιση της πόλης.

Αλλά οι "κοσμικές" του δραστηριότητες υποτάσσονται πλέον σε μία μεταϊστορική επιχείρηση πολύ πιο πλατιά. Πέρα από το φιλελεύθερο αστικό κράτος και το μεταβατικό στάδιο της διανθρώπινης έλλογης ζωής θέλει να εγκαθιδρύσει τον "κομμουνισμό των πνευμάτων"⁴⁵.

Η έκφραση «Κομμουνισμός των πνευμάτων» επιλέγεται για να προσδιορίσει κατάλληλα την προσπάθεια να "κάνουμε να υπάρχει ολόκληρη η Ανθρωπότητα σαν μια ολότητα που έχει συνείδηση του εαυτού της, μικρό-κοσμος της άπειρης διάνοιας στο εσωτερικό της οποίας κάθε ψυχή, παραμένοντας η ίδια, θα γινόταν συγχρόνως και όλες οι άλλες"⁴⁶.

Δυσπιστούμε, σίγουρα στις αναλογίες! Αλλά οι ομοιότητες ξαφνιάζουν τόσο κάποιες φορές ώστε δεν μπορούμε να απαγορεύσουμε να τις εκμεταλλευτούμε. Αν η έκφραση "κομμουνισμός των πνευμάτων" ταιριάζει για να προσδιοριστεί το κοινωνικό δόγμα του Σπινόζα, αντιστοιχεί πολύ περισσότερο στις προθέσεις και στις εκφράσεις του κεκμένου του Hölderlin.

Η κοινότητα των αγαθών

Ιδιαίτερη σημασία έχει η συμπληρωματική ένδειξη του Matheron, ο οποίος προσθέτει σε μία σημείωση:

Ο κομμουνισμός των πνευμάτων θα συνεπαγόταν λογικά, όπως το σημειώνει η Α-Μ. Ο Deborine (Spinozās World Views, p. 115-116) τον κομμουνισμό των αγαθών. Αν το εγώ και το εσύ εξαλείφονταν ο διαχωρισμός του δικού μου και δικού σου θα είχε καταργηθεί. Κομμουνισμός χωρίς νόμους δικαίου και χωρίς θεομικούς καταναγκασμούς. Το κράτος θα εξαφανιζόταν αφού θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις της αχρηστίας του⁴⁷.

Σχετικά, το "πιο παλαιό πρόγραμμα του γερμανικού ιδεαλισμού" επεξεργασμένο από κοινού από τον Hölderlin, τον Hegel και τον Schelling και διατηρημένο στη σύνταξη που έκανε ο Hegel θα εκφραστεί απερίφραστα:

Κάθε κράτος είναι υποχρεωμένο να χειρίζεται τον ελεύθερο άνθρωπο σαν ένα μηχανικό γρανάζι και αυτό είναι που δεν πρέπει. Άρα το κράτος πρέπει να εξαφανισθεί.

Όσον αφορά τον κομμουνισμό των αγαθών ο Matheron θυμίζει εύστοχα την επιστολή 44 του Σπινόζα. Αυτός παραθέτει τον Θαλή.

Όλα τα πράγματα είναι κοινά μεταξύ φίλων, οι σοφοί είναι οι φίλοι των θεών, όλα τα πράγματα ανήκουν στους θεούς, άρα όλα τα πράγματα ανήκουν στους σοφούς⁴⁸.

Ο Σπινόζα σχολιάζει ως εξής τα λόγια του Θαλή:

Με μία λέξη λοιπόν, αυτός ο μεγάλος σοφός γινόταν πολύ πλούσιος με μία γενναιόδωρη περιφρόνηση για τα πλούτη και όχι από την αισχροκερδή αναζήτησή τους. Έδειξε εντούτοις αλλού ότι αν οι σοφοί δεν είναι πλούσιοι, είναι εθελοντικά και όχι από ανάγκη⁴⁹.

Ο ίδιος ο Hölderlin δεβαίως συνδέει και αυτός τον "κομμουνισμό των πνευμάτων" με τον κομμουνισμό των αγαθών. Στον Υπερίωνα ρίχνει ένα σύνθημα πολύ κοντινό στις διατυπώσεις του Σπινόζα και συγχρόνως πολύ δεσμευτικό στις πολιτικές διαμάχες του 19ου αιώνα. Νιώθουμε κάθε φορά την ίδια έκπληξη ξαναδιαβάζοντας αυτές τις ενθουσιώδεις γραμμές. Ο Υπερίων συνδιαλέγεται οικεία με τους αγωνιστές συντρόφους του, στα πρόθυρα της αποφασιστικής μάχης. Του διηγούνται τα διαφορετικά και δραματικά πεπρωμένα τους. Και αυτός θέλει να ξεσηκώσει τις καρδιές, επικαλούμενος τους τελικούς σκοπούς της σφοδρής μάχης που δίνουν μαζί. Παίρνει το λόγο:

Λοιπόν, θα μιλήσω για τις καλύτερες μέρες: τα μάτια τους λάμπουν όταν συλλογίζονται τη συμμαχία που πρέπει να μας ενώνει και η περήφανε εικόνα του μελλοντικού ελεύθερου κράτους ζωγραφίζεται μπροστά τους. Όλα για όλους και ο καθένας για όλους! Η χαρούμενη φωτιά που υπάρχει σ' αυτή τη ρήση γαλδανίζει τους ανθρώπους μου, όπως μια θεϊκή εντολή⁵⁰.

Γνωμικό εμπρηστικό, πράγματι που δε θα πρέπει να συγχέεται με την τετρμμένη διακήρυξη αλληλεγγύης: "Ενας για όλους, όλοι για τον καθένα!" η οποία από την πλευρά της δε στερείται πλέον την κοινωνική σημασία. Η διατύπωση του Hölderlin αγγίζει κάτι άλλο και πάει μακριά. "Όλα για όλους" αναγγέλλει το αξίωμα του Σαιν-Σιμόν: "Στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του". Η ανατρεπτική σημασία του προκαλεί στη Γαλλία, την αγανάκτηση και τη βίαιη κριτική των συντηρητικών.

Βέβαια, η ευχή να δάλουμε τα πάντα από κοινού, η παρότρυνση για μοίρασμα είναι η ηχώ μιας μακρόχρονης παράδοσης: "Όλοι οι πιστοί μαζί έβαζαν τα πάντα από κοινού", διαβάζουμε στις "Πράξεις των Αποστόλων". Οι σύγχρονοι του Hölderlin έπαιρναν ακόμα αυτά τα λόγια στα σοβαρά. Απεχθανόμαστε τον εγωισμό. Ο Άγιος Μαρτίνος κόβει το παλτό του στα δύο. Μέσα στην έλλειψη, τα θύματα μοιράζουν τα πάντα "όπως θα το έκαναν τα αδέρφια". Είναι λέξεις που φτάνουν στα χείλη, όταν οι περιστάσεις το απαιτούν. "Ο Θεός, έλεγε ο Locke, έδωσε τον κόσμο από κοινού σε όλους τους ανθρώπους"⁵¹. Ποιος φιλόσοφος δεν ονειρεύτηκε μια επιστροφή του Χρυσού Αιώνα της γοητείας της Νήσου των Μακάρων;

Αλλά αυτή η κοινότητα παραμένει μια συγκεχυμένη ιδέα μακρινή, αντανάκλαση μιας απρόσιτης πραγματικότητας. Οι άνθρωποι δεν την υποστηρί-

ζουν πια. Γενικά δεν εύχονται καθόλου να επιστρέψουν ή να φτάσουν σ' αυτή την κατάσταση που τους φαίνεται παράξενη και όταν την σκέφτονται πιο σοβαρά κοροϊδεύουν την αρχική μίξερη ισότητα.

Όπως λέει ο Βολταίρος:

Οι καλοί μας πρόγονοι ζούσαν στην αθωότητα.
Μη γνωρίζοντας ούτε το δικό σου, ούτε το δικό μου.
Τι θα μπορούσαν να γνωρίσουν;
Δεν είχαν τίποτα. Ήταν γυμνοί
Και είναι πολύ φανερό
ότι όποιος δεν έχει τίποτα,
δεν έχει να κάνει καμία μοιρασιά⁵².

Συγκεκριμένα, ο Hölderlin δεν έχει τίποτα: ένας προλετάριος. Αποδέλνει στη μοιρασιά με περισσότερη εύνοια. Αυτή η ιδέα κερδίζει εκείνη την εποχή μία αξία και μία αποτελεσματικότητα πραγματικές πρακτικές και προγραμματικές. Ο κοινωνικός Κύκλος του οποίου ο Hegel, τουλάχιστον, γνώριζε καλά τη δραστηριότητα, έκανε στο Παρίσι το σχέδιό του⁵³: "Να αδελφοποιήσουμε τα μέσα!" Ο Brissot που ο Hölderlin και ο Hegel εκτιμούσαν, θεωρεί ότι "η ιδιοκτησία, είναι κλοπή". Ένας "Sans-culotisme" περιθωριακός αλλά αποφασιστικός που προεικάζει αλλά είναι άκαιρος, προορισμένος στην αποτυχία, αλλά προς στιγμή ανησυχητικός θα εκφραστεί και θα αναπτυχθεί στη Γαλλία. Είναι αυτός που παραδόξως, διαλεκτικά, θα εξασφαλίσει την τελική επιτυχία της επανάστασης των κατεχόντων.

Από το 1790 και μετά, το "μοίρασμα των αγαθών" παύει να είναι μια ευαγγελική φλυαρία ή μία συζήτηση του τραπεζιού. Η γιγαντιαία πολιτική και κοινωνική σύγκρουση που αναστατώνει τη Γαλλία με τρόπο φαινομενικά χαοτικό, προσδίδει στην ιδέα κάποια ακρίβεια και τονίζει την επιθετικότητά της.

Η έκφραση του Hölderlin: "Όλα για όλους" μας φαίνεται τώρα ανώδυνη και ανεπαρκής. Δε θεωρήθηκε σίγουρα ασήμαντη και αβλαβής όταν ο Hölderlin την εισήγαγε στα έργα του. Για να το αντιληφθούμε, αρκεί χωρίς αμφιβολία να θυμηθούμε το σχόλιο που έκανε ένας δημοσιολόγος, ξεχασμένος έκτοτε, αλλά που απολάμβανε μία μεγάλη δημοσιότητα στην εποχή του: ο Adrien Lezay. Ο Lezay εξέδωσε στον τέταρτο χρόνο της Δημοκρατίας, άρα στα 1795, ένα μικρό έργο: "Για την αδυναμία μίας κυβέρνησης που αρχίζει"⁵⁴.

Εκεί διακηρύσσει: "Οι άνθρωποι που δε θέλουν καμιά κυβέρνηση είναι οι επαναστάτες". Χαρακτηρίζοντας έτσι προκαταβολικά χωρίς να το θέλει τον Hölderlin, τον Hegel και τον Schelling, οι οποίοι το 1796 θα αποδέλνουν στην καθαρή και απλή κατάργηση του κράτους.

Ανάμεσα στους επαναστάτες ο Lezay διακρίνει μία κατηγορία ιδιαίτερα παράλογη και επικίνδυνη. Χτυπάει με σφοδρότητα αυτό που ονομάζει "το

αντικοινωνικό δικαίωμα τού όλα για όλους", χρησιμοποιώντας έτσι για να την εξευτελίσει την ίδια διατύπωση που ο Hölderlin είχε διαλέξει. Ο Lezay εκτιμά ότι οι άθλιοι, οι απογυμνωμένοι από κάθε περιουσία, είναι συγχρόνως, σύμφωνα με την ταξινόμησή του, οι "ασυνταγματικοί" και οι "επαναστάτες". "Ζουν λείι, "με την αρχή του όλα για όλους, σε μία κατάσταση που παρ' όλα αυτά "το καθετί είναι για κάποιον"⁵⁵. (Ο ίδιος υπογραμμίζει την έκφραση όλα για όλους). Σ' αυτούς αναγνωρίζει τον πιο μεγάλο κίνδυνο για τη δημοκρατία.

Δεν είναι αδύνατο να διάβασε ο Hölderlin το φυλλάδιο του Lezay, ή τουλάχιστον να γνώριζε την ύπαρξη αυτού του ανθρώπου και τον προσανατολισμό της σκέψης του: Η επιθεώρηση Klio που είχε δημοσιεύσει μερικά από τα γραφτά του, εκδιδόταν από τον μεγάλο φίλο του Hölderlin και του Hegel, τον Staudlin, ο οποίος με την μεσολάβηση του Schiller θα δρει στον ποιητή τη θέση του παιδαγωγού στους Charlotte von Kalb. Αναμφίβολα ο Hölderlin ήξερε τι έκανε εισάγοντας αυτές τις εμπρηστικές λέξεις στον Υπερίωνα του.

Η εξισωτική τάση παραμένει σταθερή στον Holderlin και εκδηλώνεται προς στιγμήν στον Hegel. Η πλειονότητα των σχολιαστών την έχουν αποκρύψει. Εντούτοις δεν αντιπροσωπεύει κανένα κίνδυνο για την εποχή μας, εκφράζεται με όρους συγκεχυμένους και παλαιούς, φαίνεται να οδηγεί μπροστά στα πρόσφατα δόγματα. Αναφέρουμε άδικα σ' αυτήν τους φόβους — ή τις ελπίδες — του 20ού αιώνα. Σύντομα ο Hegel, πιο ρεαλιστής, θα δηλώσει ότι η "ιδιοκτησία έγινε για μας ένα πεπρωμένο" και θα συναγάγει όλες τις θεωρητικές συνέπειες. Ο Hölderlin, φαίνεται να μένει ως το τέλος πιστός σ' έναν "κομμουνισμό των πνευμάτων" που προϋποθέτει μία κοινότητα αγαθών.

Είναι γνωστό το έργο της ανασύστασης και αποκατάστασης του Hölderlin που ο Pierre Bertaux έφερε σε αίσιο τέλος στη Γαλλία και το οποίο τελευταία επιβάλλει τα συμπεράσματά του επίσης στη Γερμανία. Στόχος του ήταν να αποδείξει μεταξύ άλλων τον βαθιά δημοκρατικό και επαναστατικό χαρακτήρα της πολιτικής σκέψης του Hölderlin. Αλλά στο έργο αυτό ανακάλυπτε συγχρόνως και άλλες πλευρές. Η εν μέρει "κομμουνιστική" χροιά των κεμένων του Hölderlin δεν μπορούσε να ξεφύγει σ' έναν αναγνώστη τόσο άγρυπνο. Είναι παρήγορο να μπορούμε να αναφερθούμε στη μαρτυρία του.

Στο "*Hölderlin, δοκίμιο εσωτερικής βιογραφίας*" 1936, ο Pierre Bertaux χαρακτήριζε ως εξής την πολιτική στάση του Hölderlin και την ερμηνεία του της Γαλλικής επανάστασης:

Ακολούθησε την πρόοδο του επαναστατικού πνεύματος μέχρι το τέλος, μέχρι τη διακήρυξη του μοιράσματος των αγαθών. Αυτό εξάλλου με την αφελή δία του ιδεαλιστή που συγγέει το ειδύλλιο και την γκιλοτίνα, τον χρυσό αιώνα με την μελλοντική πολιτεία, τις ελληνικές ποιμενικές εικόνες ή τις αγροτικές απολαύσεις του προρομαντισμού με την επιτροπή Κοινής Σωτηρίας, τη Δάφνη, τον Σαιν-Πρε και τον Ροδεσπιέρο⁵⁶.

Ο Bertaux αναφέρεται, για να το αποδείξει, στον "Εμπεδοκλή" του Hölderlin που γράφτηκε ανάμεσα στα 1797 και 1800. Σχολιάζει ως εξής το μεταρρυθμιστικό σχέδιο που με αυτή την ευκαιρία και με τη διαμεσολάβηση του αρχαίου φιλόσοφου, ο Hölderlin προτείνει στους συμπατριώτες του για να δώσουν στην καινούργια τους πολιτεία μία καινούργια ζωή.

Αυτής της αναγέννησης ο Εμπεδοκλής σκιαγραφεί το θετικό πρόγραμμα: ένα ιακωβινικό πρόγραμμα ακόμα και κομμουνιστικό. Αφού η κοινωνία μ' αυτό το δάφτισμα θα έχει ξαναβρεί την πρώτη της αθωότητα, το κοινωνικό συμβόλαιο θα ανανεωθεί πάνω στη βάση της αδελφότητας και της κοινότητας των αγαθών.

Ο Βορταυχ μετέφρασε κάποιους στίχους του Εμπεδοκλή, οι οποίοι δεν αφήνουν αμφιβολία για το στόχο που πρότεινε ο Hölderlin:

Λοιπόν, κρατήστε τα χέρια
Ξανά δώστε το λόγο σας και μοιραστείτε τα αγαθά
Λοιπόν ω φίλοι μου, μοιραστείτε τις
πράξεις και τη δόξα
όπως οι πιστοί Διόσκουροι⁵⁷
και "είθε ο καθένας να είναι όπως όλοι!"

Μοιραστείτε τα αγαθά! "Theilt das Gut". Αυτός ο κομμουνισμός των αγαθών ενσαρκώνεται βαθιά στον κομμουνισμό των πνευμάτων. Για τον ιδεαλισμό του Hölderlin οι ιδέες κινούν τον κόσμο: το μοίρασμα των ιδεών επιβάλλει το μοίρασμα των αγαθών, όχι το αντίθετο. Είμαστε σ' αυτήν τη "Γερμανική Ιδεολογία" της οποίας ο Marx αργότερα θα γελοιοποιήσει υπερβολικές και αναχρονιστικές μορφές. Το 1790, η ιδεολογία αυτή είναι σοβαρή και με τον τρόπο της αποτελεσματική, εναρμονισμένη με τις συνθήκες που επιβάλλει η εποχή.

Ο πανθεϊσμός και η ενότητα του ανθρώπινου γένους

Η ιδεολογία αυτή υφαίνει πραγματικά λεπτούς δεσμούς που έγιναν σχεδόν αδιόρατοι για μας, ανάμεσα στο ιδανικό του Hölderlin για την πνευματική και κοινωνική κοινότητα από τη μια πλευρά, και τον αρχαϊκό πανθεϊσμό του ποιητή από την άλλη. Η παρουσία αυτού του πανθεϊσμού στη σκέψη του Hölderlin και σ' αυτή του νεαρού Hegel δε θα μπορούσε να αμφισβητηθεί όπως και ο τρόπος με τον οποίον τον συνέδεαν σε άλλες πηγές και μαρτυρίες με τη φιλοσοφία του Σπινόζα. Αυτό που είναι λιγότερο προφανές, και λιγότερο γνωστό, είναι το ιδιαίτερο είδος της ενοχοποίησης του πανθεϊσμού, στην οποία θα προσχωρήσουν οι πρώτοι αντίπαλοι του σύγχρονου κομμουνισμού και του σοσιαλισμού.

Ένα από τα πρώτα κείμενα στη Γαλλία όπου εμφανίζεται η λέξη *κομμουνισμός*, είναι το άρθρο του Jacques Dupré "Du communisme" στην *Revue Indépendante* το 1841. Η πρώτη παράγραφος αυτού του άρθρου έχει παραδόξως για τίτλο: Ο κομμουνισμός είναι η πολιτική του πανθεϊσμού⁵⁸.

Μια τέτοια εξομοίωση είχε ήδη εμφανισθεί παλαιότερα, σε σχέση με το σοσιαλισμό. Σ' ένα ανώνυμο άρθρο θα μπορούσαμε να διαβάσουμε το 1831 (χρονιά του θανάτου του Hegel).

Η σχολή του Saint Simon είχε κλείσει τόσο πολύ τα μάτια ως προς τα χαρακτηριστικά του ανθρώπου, είχε τόσο απομακρυνθεί από τον ατομισμό, ώστε πήγε να χαθεί στον πιο πλήρη, πανθεϊσμό που έχουμε φανταστεί⁵⁹.

Ο "πανθεϊσμός" αυτός εξάλλου συνταυτίστηκε σύντομα με τον αθεϊσμό. Εδώ πρόκειται σίγουρα για ένα "αμάλγαμα" δημιουργημένο πονηρά από τους αντιπάλους. Για να κάνουν περισσότερο απεχθή τα μισητά δόγματα, τα δάξουμε όλα "στο ίδιο σακκί: το καθένα υφίσταται έτσι μια αποδοκιμασία πολλαπλασιασμένη με την αποδοκιμασία των υπολοίπων. Αλλά αυτό το αμάλγαμα, αν παραμένει κυριολεκτικά αδικαίωτο, δεν του λείπουν ωστόσο τα προσχήματα και στην ανάγκη, ο Hölderlin θα του έδινε ένα. Σ' αυτόν τον ποιητή, καθώς και στο νεαρό Hegel, δρίσκονται ενωμένες μία τάση προς τον πανθεϊσμό και μία κλίση για ένα σαφή συναισθηματικό κομμουνισμό. Ένας "κομμουνισμός των πνευμάτων" πιστοποιείται στο έργο του Σπινόζα, τουλάχιστον ως προαίσθημα. Ο Henri Heine που ζούσε σ' αυτή την παρατεινόμενη πνευματική ατμόσφαιρα και ο οποίος γνώριζε καλά όλη αυτή την ιστορία, θα επιδιώξει αργότερα για πολύν καιρό και πεισματικά, να επιβεβαιώσει τη θέση σύμφωνα με την οποία το μεγάλο κίνημα της γερμανικής φιλοσοφίας, όπως και ο νεότερος κομμουνισμός οφείλουν πολλά, αν όχι όλα, σ' ένα γερμανικό πανθεϊσμό.

Ουσιαστικά η ιδέα μιας διαχρονικής ανθρώπινης κοινότητας απορρίπτεται καταρχήν από τους θεωρητικούς που αμφισβητούν την εγκυρότητα μιας ολιστικής αντίληψης του κόσμου, οι οποίοι πιστεύουν ότι "όλα είναι χωρισμένα", που ωθούν τις αμφισβητήσιμες ιστορικές ρήξεις μέχρι το ριζοσπαστισμό ή την απολυτότητα και που νιώθουν υποχρεωμένοι απ' αυτό το γεγονός να θεσπίσουν ανυπέρβατες τομές "αδύσους" ακόμα και στη συγχρονία.

Δε θα καταλάβουμε τους γύρω μας αν δεν καταλάβουμε τους προγόνους μας. Δε θα μπορέσουμε να κάνουμε κάτι στον κόσμο μας, αν δεν ανακτήσουμε τις μορφές δραστηριότητας και το νόμο των μετασχηματισμών που κυριάρχησαν σ' άλλους κόσμους, σίγουρα ανόμοιους αλλά όχι τελείως ξένους. Αλλά αντίθετα αν χάσουμε την εμπιστοσύνη στη δραστηριότητα, αν δεν αποδλέψουμε πια να αλλάξουμε σκοπίμως τον κόσμο αν μας εγκαταλείπει η πίστη

στο μέλλον του ανθρώπου, τότε θα απαρνηθούμε τις συνολικές ερμηνείες του παρελθόντος, θα αρνηθούμε να ανιχνεύσουμε σ' αυτό μία βαθιά συνέχεια, θα αμφιβάλλουμε για το κατανοήσιμό του, δε θα ακούμε πια τα μαθήματα και τις προειδοποιήσεις των παλαιών εποχών. Το παν κομματιάζεται.

Ο πανθεισμός διαφυλάττει, στη φαντασία και με τον τρόπο του, την ενότητα και την ταυτότητα ενός κόσμου. Συλλαμβάνει πρόσκαιρα την οριστική μορφή με την οποία εκδηλώνεται ένας ιδιαίτερος πολιτισμός, "αυτή τη μορφή μέσα στην οποία αυτός δημιουργείται, αυτή την ενέργεια και τη συνάφεια που φαίνονται να χάνονται στο άπειρο και οι οποίες, παρ' όλα αυτά θέτουν σε συμφωνία με το κέντρο ακόμα και το πιο απομακρυσμένο και οι οποίες διατηρούν σταθερά σε κάθε διακύμανση τον τόνο της πρωταρχικής μελωδίας". Είναι η καταρχήν θρησκευτική μεταμόρφωση, ενός άθεου φιλοσοφικού μονισμού και έχει από κοινού με τον τελευταίο, μία συνολική άποψη, μία αναγκαία αποδοχή αυτής της ιδέας της ολότητας η οποία κατέστη ύποπτη σε πολλούς στοχαστές στο τέλος του 20ού αιώνα. Ο πανθεισμός εξασφαλίζει στη θεμελιώδη ενότητα της ενότητας και της διαφορετικότητας. Επιτρέπει, εάν αποδεχτούμε την αρχή, την προσφυγή σε μία ιστορία που δεν είναι μια απλή συλλογή πράξεων και λόγων, ακόμα κι αν είναι τυχαία, θελλώδης και συχνά πολύ βίαιη.

Ο Hölderlin συνέδεε σ' αυτό ένα ιδανικό παγκόσμιας αδελφότητας, χωρίς όρια στο χώρο και στο χρόνο. Θα μπορούσαμε να απαρνηθούμε τους ανθρώπους και τους περασμένους πολιτισμούς χωρίς να προδώσουμε τους τωρινούς ανθρώπους και τους σημερινούς πολιτισμούς και χωρίς να απαρνηθούμε κάθε δραστηριότητα που θα οικοδομούσε αποτελεσματικά και με τρόπο το μέλλον;

Στα 1790, στο προαύλιο της Wurmlinger Kapelle, νέοι άνθρωποι αισθάνθηκαν τουλάχιστον ότι έπρεπε να διαλέξουν. Η σημερινή δραστηριότητα έχει ανάγκη να ανακτήσουμε την ενέργεια του παρελθόντος, το ίδιο όπως η τωρινή γνώση έχει ανάγκη να ανασύρουμε τις δυθισμένες επιστήμες. Μπορούμε ν' ακούσουμε μ' αυτήν την έννοια, ένα λόγο του Renan: "Οι αληθινοί προοδευτικοί άνθρωποι έχουν ένα βαθύ σεβασμό για το παρελθόν".

Δεν πρέπει να σώσουμε μόνον την Ακρόπολη. Ακόμα και το Μεσαίωνα ο Hölderlin δεν αποφασίζει να τον δολοφονήσει.

1. Hölderlin, *Samtliche Werke*, publiées par Friedrich Beissner, Stuttgart, Kohlhammer Verlag, t. IV, vol. 1, 1951, p. 306-309. Βλ. τη μετάφρασή μας, πιο κάτω.

2. *Ibid.*, p. 301.

3. *Neue Schweitzer Rundschau - Wissen und Leben*, 19 année, p. 343 sq.

4. *Lettre de la mi-novembre 1790*.

5. Hölderlin, *op. cit.*, *ibid.*, p. 426.

6. Ibid., p. 427.

7. Christoph Schwab édita en 1846 les Œuvres complètes de Hölderlin, en 2 volumes, chez l'éditeur Corra. Μία πρώτη έκδοση έγινε όσο ζούσε ο Hölderlin από τους Uhland et Kerner.

8. Hölderlin, op. cit., vol. 2, p. 804.

9. Ibid.

10. Jacques Grandjone. «Quelques dates a propos des termes *communiste et communisme*», in A.... Paris, CNRS, 1983, n 7, p. 146-147.

11. Hölderlin, *ein Lesebuch für unsere Zeis*, publie par Tilly Bergner et Rudolf Leonhard, Weimar, Volksverlag, 1960: «Introduction» par Rudolf Leonhard, p. 14.

12. Theodor Haering, *Hegel, sein Wollen und sein Werk*, Leipzig et Berlin, I, 1929, p. 37, n. I, et p. 42-43.

13. Hölderlin, *Samiliche Werke*, op. cit., vol. 1, p. 297 et 425.

14. P. Berraux, *Hölderlin ou le Temps d'un poëse*, 1983, p. 261.

15. Hegel, *Préface de la Phénoménologie de l'esprit*, trad. par J. Hyppolite, ed. bilingue, Paris, Aubier, 1966, p. 169.

16. Le «Tableau littéraire de la France au XVIII siècle», par Roland Morrier, Bruxells, Palais des Academies, 1972, p. 140.

17. Yvon Gauthier, *L'Arc et le Cercle. L'essence du langage chez Hegel et Hölderlin*, Desclee de Brouwer, Paris-Montreal, 1969, p. 117-118, n.22.

18. Jean Hyppolite, «Les travaux de jeunesse de Hegel», *Revue de mésaphisique et de morale*, 1935, no 3, p. 407.

19. *Hegel's Theologiscbe Jugendschriften*, ed. Nohl, Tubingen, 1907, p. 49.

20. Lettres a Neithammer du 12 Juillet 1816 (in *Briefe von und an Hegel*, t. II, Hambourg, 1953, p. 89) et du 28 octobre 1808 (ibid., t. I, 1952, p. 253).

21. Lettre a Schiller, du 23 aout 1797.

22. W. Prengel, *L'Evolution morale et politique de Hölderlin*, Csablanca, 1958, p. 16.

23. Hölderlin, op. cit., vol. 1, p. 40-41.

24. Ibid., p. 56, trad. in Œuvres, Gallimard, «La Pléiade», 1967, p. 8.

25. Μέλη της Ένωσης Εθνικιστών Φοιτητών στη Γερμανία μετά το 1815.

26. Sous le titre: «Le devenir dans le perissable», in Hölderlin, Œuvres, op. cit., p. 651.

27. Ο συσχετισμός των ιδεών μεταξύ του μοναστικού τάγματος και της ακαδημίας θα παραμένει πάντοτε στη σκέψη του Hegel: «Η κατάσταση των φιλόσοφων δεν είναι ακόμα οργανωμένη όπως είναι των μοναχών. Τα μέλη των Ακαδημιών αποτελούν κάτι τέτοιο. Αλλά ακόμα και μια τέτοια τάξη — η εισδοχή καθορίζεται έξωθεν — βουλιάζει μέσα στη συνήθεια των σχέσεων με το κράτος, με την τάξη».

28. Hegel, *Histoire de la philosophie*, «Introduction», trad. par J. Gibelin, Paris, Gallimard, 1954, p. 134.

29. Hegel, *Des manières de traiter scientifiquement du droit naturel*, trad. B. Bourgeois, Paris, Vrin, 1972, p. 101.

30. K. Marx, *Le Capital*, trad. française, Paris, Ed. Sociales, 1967, t. I, p. 173.

31. K. Marx, *Contribution a la critique de l'économie politique*, trad. française,

Paris, Ed. Sociales, 1957, p. 170.

32. J. D'Hondt, *L'Idéologie de la rupture*, Paris, PUF, 1978.

33. Hegel, *La Positivité de la religion chrétienne*, trad. Guy Planty-Bonjour, Paris, PUF, 1983.

34. Hegel, *L'Esprit du christianisme et son destin*, trad. Jacques Martin, Paris, Vrin, 1948.

35. «L'archipel», in *Euvres*, op. cit., p. 828.

36. *Ibid.*, p. 689.

37. *Ibid.*, p. 691 et 692.

38. *Hyperion*, in *ibid.*, p. 187: «Les peuples sont parris de l'harmonie de l'enfance, l'harmonie des esprits sera le point de départ d'une nouvelle phase de l'Histoire.»

39. *Ibid.*, p. 595 (Werke, IV, I, p. 222).

40. *Ibid.*, p. 279.

41. Cité par P. Bertaux, *Hölderlin, essai de biographie intérieure*, Paris, Hachette, 1936, p. 194.

42. Alexandre Matheron, *Individu et Communauté chez Spinoza*, Paris, Minuit, 1969.

43. *Ibid.*, p. 276-277.

44. *Ibid.*, p. 610.

45. *Ibid.*, p. 612. (C'est Matheron qui souligne.)

46. *Ibid.*, p. 612.

47. *Ibid.*, p. 612, n. 95.

48. Hölderlin, *Œuvres*, op. ... p. 1157.

49. Spinoza, *Œuvres complètes*, Paris, Gallimard, «La Pléiade», 1954, p. 1279.

50. Hölderlin, *ibid.*, p. 230.

51. Tuv Treatises of Civil Government, Livre, 32-33.

52. «Le mondam», in *Mélanges*, Gallimard, «La Pléiade», p. 203.

53. Για τις σχέσεις του Hegel και του Κοινωνικού Κύκλου, βλ. J. D'Hondt, *Hegel secret*, Paris, PUF, 1986, en particulier la l'partie.

54. Adrien de Lezay-Marnezia: *De la faiblesse d'un gouvernement qui commence*, Paris, an IV.

55. *Ibid.*, p. 12.

56. P. Bertaux, op. cit., p. 195. (Voir Hölderlin, *Euvres*, op. cit., p. 523)

57. P. Bertaux, *ibid.*

58. *La Revue indépendante*, 1841, I, p. 337.

59. *Le Semeur*, I, n 3, septembre 1831, p. 28.

Mala noche.